

استاد ESTAD

ESKİ TÜRK EDEBİYATI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

[Journal Of Old Turkish Literature Researches]

E-ISSN: 2651-3013

DOI Number: 10.58659/estad.1282238

Cilt: 6 Sayı: 2 Haziran 2023

ss. 395-433

Makalenin Geliş

Tarihi

12/04/2023

Makalenin

Kabul Tarihi

13/05/2023

Yayın Tarihi

30/06/2023

HEYKEL-İ İNSÂN: KEMÂL PAŞA-ZÂDE'NİN RİSÂLE FÎ ŞAHSÎ'L-İNSÂN ADLI ESERİNİN OSMANLI TÜRKÇESİ İLE GENİŞLETİLMİŞ BİR TERCÜMESİ

Metin SAMANCI*

ÖZET

Osmanlı'nın zirve çağında şeyhülislamlık görevinde bulunmuş olan Kemâl Paşa-zâde Ahmed Şemseddin (ö. 1534) aynı zamanda tarihçi ve şairdir. Yazdığı onlarca ilmî eserin yanı sıra edebî eserleriyle hem ilim geleneğimize hem de Türk edebiyatına sağladığı katkılar büyüktür.

Kemâl Paşa-zâde'nin dikkate değer ilmî eserlerinden biri de beden, ruh ve nefsi, kısaca insanın varlık yapısını ele aldığı küçük hacimli ama bir o kadar da yoğun olan *Risâle fi Şahsi'l-İnsân* başlıklı Arapça risalesidir. Bu çalışmada bahsi geçen risalenin Osmanlı Türkçesiyle yapılan tercümelerinden biri ele alındı.

III. Murad'ın (ö. 1595) cülusuna sunulan, süslü bir nesir diliyle kaleme alınmış *Heykel-i İnsân* başlığını taşıyan bu tercüme eser, yapılan eklemelerle birlikte risalenin aslından hacim olarak yaklaşık beş katı seviyesine ulaşmıştır. Eserin konusuyla doğrudan ilişkili olmasa bile mütercim ustalıkla konuyu adalete getirir ve devlet görevlilerinin manevi yolculuklarını (seyr u sülûk) adalete özen göstermekle

* Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Eski Türk Edebiyatı A.B.D., metin.samanci@bilecik.edu.tr ORCID ID: 0000-0002-6193-0370

sağlayabileceklerini vurgular. Devlet adamlarının bir tabip gibi tebaanın hastalıklarını teşhis edip ona göre müdahale etmeleri gerektiği söylenir. Bu gibi eklemeler sonucunda tercümenin bir bakıma siyasetname özelliği gösterdiği de söylenebilir. Baştan sona secili olan bu eserinde mütercim marifet, İslam dininin temel kaynakları (edille-i şer'iyye) konularına da değinmiş ve bu konuda kendi dönemine eleştiriler yöneltmiştir.

Bu çalışmada, bir kıyaslama imkânı sunabilmek için Arapça eserin bire bir Türkçe tercümesi de yapılmış; bunun yanı sıra çalışmanın ana konusu olan *Heykel-i İnsân* adlı tercüme ele alınmış, içerik ve üslup bakımından diğer tercümelemlerle karşılaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kemâl Paşa-zâde, insan, beden, ruh, nefis, adalet, siyasetnâme, III. Murad, tercüme, nesir.

HEYKEL-I İNSAN: AN EXTENDED TRANSLATION IN OTTOMAN TURKISH OF KEMAL PASHA-ZADE'S WORK TITLED RISALE Fİ SHAHS AL İNSAN

ABSTRACT

Kemal Pasha-zade Ahmed Shemseddin (d. 1534), a prominent figure during the Ottoman Empire, served as a sheikh al-Islam and made significant contributions not only to the scientific literature but also to Turkish poetry.

Among his numerous scientific works, the Arabic treatise titled "Risale fi Şahsi'l-İnsan" stands out. This treatise explores the nature of human existence, focusing on the body, soul, and self (nafs), encapsulating a dense and concise analysis.

A translation of this treatise into Ottoman Turkish, titled "Heykel-i İnsan," was presented as a gift for Murad III's ascension to the throne. The translator skillfully expands upon the original work, resulting in a volume nearly five times larger. Although the additions do not directly relate to the treatise's subject, the translator adeptly connects them to the concept of justice, emphasizing that state officials can embark on a spiritual journey through fair governance. The translator metaphorically compares statesmen to physicians, suggesting that they should diagnose and address the ailments of their subjects. Consequently, the translation assumes the character of a policy book. Written entirely in sej' (rhymed prose), the translation also touches upon translator ingenuity, the primary sources of Islamic jurisprudence (Sharia), and critiques the translator's contemporary era regarding these matters.

This study includes a one-to-one Turkish translation of the original Arabic work and delves into a comprehensive discussion and comparison of "Heykel-i İnsan" with other translations, examining both content and style.

Keywords: Kemal Pasha-zade, human, body, soul, self, justice, politics, Murad III, translation, prose.

GİRİŞ

Osmanlı'nın zirve çağı olarak kabul edilen XV.-XVI. yüzyıllarda yaşayan Kemâl Paşa-zâde Ahmed Şemseddin (ö. 1534) âlimliği, tarihçiliği ve şairliğiyle elini attığı her alanda yetkinliğini kabul ettirebilen ender kişilerden biridir. Eskilerin deyişiyle mütebahhir bir allame olarak tefsir, fıkıh, akaid, kelam, tasavvuf, felsefe, tarih ve belagat gibi ilmî alanlarda telif ettiği onlarca¹ ilmî eserin yanı sıra *Divân* ve *Yûsuf u Züleyhâ* gibi edebî eserleriyle Türk edebiyatının en seçkin isimleri arasında yer aldığını söylemek mümkündür.

Genç yaşlarında Osmanlı protokolünde kalemin kılıçtan üstün tutulduğunu fark ederek askeriyeden ayrılıp ilmiyeye yönelen ve müderrislik, kadılık, kazaskerlik ve nihayet şeyhülislamlık gibi ilmiyenin her kademesinde görev alan Kemâl Paşa-zâde Ahmed Şemseddin kaleme aldığı çok sayıda eserle günümüzde de tesirini sürdürmektedir.

Kendisinden *müftî's-sakaleyn* (insanların ve cinlerin müftüsü) *İbni Sinâ-yı Rûm* (Anadolu'nun İbni Sina'sı), *Nu'mân-ı sâni* (ikinci Ebu Hanife), *mu'allim-i evvel* (birinci üstat) gibi ilimdeki yetkinliğini ifade eden lakaplarla söz edilen Kemâl Paşa-zâde Ahmed Şemseddin'in şairliği, ilimdeki bu haklı şöhretinin kaçınılmaz bir sonucu olarak âlimliğinin gölgesinde kalır. Zaten kendisinin tercihi de bu yöndedir. Şiirde mahlas kullanmayı şairlik ile öne çıkarmak istemeyişinin bir ilanı gibidir (Zülfe, 2020: 392). Şair tezkireleri de ondan bahsederken şairliğinden çok âlimliğini öne çıkarır hatta şiire tenezzül etmediğini ima ederler. Mesela Latîfi (ö. 1582) Kemâl Paşa-zâde'nin şiire ilişkisinden söz ederken onun şiire karşı mesafeli duruşunu "*bu fenden müstağni*" sözleriyle dile getirir (2000: 160).

¹ Eserlerinin bolluğu nedeniyle araştırmacılar tarafından Kemâl Paşa-zâde'ye çok farklı sayılarda eser nispet edilir. Nihal Atsız ona 209 eser nispet ederken (Atsız, 1966: 72), Saraç eser sayısını 221 tespit eder (Saraç, 1995: 55-73). Şamil Öçal ise ona aidiyeti şüpheli eserlerle birlikte bu sayıyı 226 olarak verir (Öçal, 1998: 8-26). Muammer Sarıkaya daha önce ortaya konan listeleri de göz önünde tutarak ona aidiyeti şüpheli olanlarla birlikte 417 eser tespit etmiştir (Sarıkaya, 2004: 328-354). Eser sayılarına dair önceki tespitleri de değerlendiren geniş çaplı ve daha güncel bir kaynakça çalışması için bk. (Öge, 2021).

İlimdeki yetkinliğinde herkesçe fikir birliğine varılan bu büyük âlimin hacimli eserlerinin yanı sıra birçok insanın zihin yorduğu bazı meselelere özgün yanıtlar verdiği Arapça risaleleri de vardır. *Risâle fî Şahsi'l-İnsân* adlı risalesi de bunlardan biridir.

1. Kemâl Paşa-zâde'nin *Risâle fî Şahsi'l-İnsân* Adlı Eseri

Kemâl Paşa-zâde'nin onlarca ilmî risalesinden biri olan bu Arapça eser kütüphanelerde çok farklı adlarla kayıtlıdır. Koçar tarafından yayımlanan edisyon kritikte bu duruma dikkat çekilir. Araştırmacı tüm bu adlandırmalar arasından risalenin içeriğini en iyi şekilde yansıttığı gerekçesiyle *Risâle fî beyâni'n-nefs ve'r-rûh ve'l beden* adlandırmasını tercih eder (2003: 9-10). Bizim bu çalışmamız risalenin Osmanlı Türkçesiyle bir tercümesi üzerine olduğu için Osmanlı Türkçesiyle yapılan üç tercümeyle en uyumlu adlandırma olan *Risâle fî şahsi'l-insân* adlandırmasını tercih ettik. Ayrıca klasik gelenekte eserlerin baştaki ilk kelimeleriyle adlandırılması yaygın bir uygulamadır. (Lat. Incipit; Far. pişderâmed) *Risale, 'Ilem enne Şahsa'l-İnsâni* ifadesiyle başladığı için bu adlandırma yerindedir. Risaleye dair bir inceleme yayımlayan Koca'nın tercihi de aynı gerekçeyle bu yöndedir (2016b: 14).

İnsanın varlık yapısına yönelik yaklaşık dört sayfa hacmindeki bu risalede beden, ruh ve nefis konuları işlenir. Hiyerarşik sıralamaya göre insan kesif (yoğun) bir beden, latif (ince, saydam) bir cisim olan ruh ve nazif (saf, arı) bir öz olan nefisten oluşur. Bu anlayışa göre insanın biyolojik yönü beden, melek yönü ruh, insan yönü ise nefistir. İnsan bu üç yapının iç içe geçmesiyle oluşur.

Özellikle ruh konusunda ehlisünnet vurgusu yapılan risalede ruhun bedenden ayrı bir varlık olmadığı, latif bir cisim olduğu, soyut bir varlık (emr-i mücerred) olmasının gerekmediği savunulur. Ruh ile beden arasında ilişki kuran bir unsurdan (buhar-ı latif) söz edilir. Ruhun ölüp yok olduğu da ruh göçü de kesin bir dille reddedilir.

Kemâl Paşa-zâde bu risalesinde yer yer İslam tarihinin muteber tefsir âlimlerinden de alıntılar yapar. Fahreddin er-Râzi'nin² (ö. 1210) *et-Tefsîrû'l-kebîr* (*Mefâtihu'l-gayb*) isimli tefsiri; Zemahşeri'nin³ (ö. 1144) *Keşşâf* isimli

² Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzi et-Taberistânî; kelim, felsefe, tefsir gibi alanlardaki eserleriyle bilinen Eş'arî âlimi.

³ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî; tefsir, Arap dili ve belagati alanlarındaki çalışmalarıyla bilinen Mu'tezile âlimi.

tefsiri ve Kurtubî'nin⁴ (ö. 1273) ölüm ve sonrasına dair kaleme aldığı *Tezkire* isimli eseri müellifin referans verdiği ve alıntı yaptığı kaynaklardandır.

Müellif, risalede ruhtan söz ederken ruh ile ilişkili diğer konulara da değinir. Berzah âleminin varlığı ve mahiyeti, miracın bedenî mi ruhî mi olduğu konusu, ruh göçü, haşır, insilâh, huruf-ı mukattaa gibi kelimeler ve tasavvuf alanlarının tartışılan meseleleri müellifin bu risalesinde değindiği konulardandır.

Bu hacmi küçük ama içeriği yoğun risalenin ilim âlemine tesiri de yoğundur. Günümüzde de bu risaleye yönelik inceleme ve değerlendirmeler devam etmektedir. Biz hem ayrı bir uzmanlık gerektirdiğinden hem de önceki söylenenleri tekrarlamayı gereksiz gördüğümüzden risalenin içeriğine dair geniş çaplı bir değerlendirme yapmadık. Bu konuda daha ileri okumalar hedefleyen okuyucular daha önce yapılan çalışmalara başvurabilir.⁵

Bununla birlikte tercümenin daha iyi anlaşılması için eserin orijinalini günümüz Türkçesine aktarmayı uygun gördük. Tercüme edilecek eserin metni için eserin Arapça tenkitli metni verilen makaleden yararlandık (Koçar, 2003). Bu tercüme yaparken Osmanlı Türkçesi tercümelelerinden ve risaleyi tanıtan bir bildiriden (Yüksel, 1989) destek aldık. Çeviride mümkün olduğunca yalın bir Türkçe kullanmaya özen gösterdik. Buna karşın eserdeki ilmî kavramlara karşılık bulmak zor olduğu için çevirimizde yanılmalar olabileceğini de hatırlatmak isteriz.

2. *Risâle fî Şahsi'l-İnsân*'ın Osmanlı Türkçesiyle Yapılan Tercümeleleri

Kemâl Paşa-zâde'nin bu Arapça risalesi üç kez Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiştir. Bu tercümelelerden ikisi ilk kez Ferhat Koca (2016a) tarafından esere dair bir inceleme ile birlikte yayımlandı. Bu çalışmada ele aldığımız *Heykel-i İnsân* adlı tercüme bahsi geçen makaledeki iki tercümeden farklıdır.

Tespitlerimize göre Manastırlı el-Hâc Hâfız Dâvud Paşa tarafından *Şahs-ı İnsânî* başlığıyla kaleme alınan ve 1912/1913 tarihinde basılan tercüme, eserin aslına en uygun tercümedir.⁶ *Tahkîk-i Şahs-ı İnsânî* adıyla kaleme alınan, mütercimi ve tarihi belli olmayan tercümede ise eserin aslındaki bir iki kısım çıkarılıp bazı yerlerde açıklayıcı ifadelerin eklendiği görülür.⁷ Bu

⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî; tefsir ve hadis çalışmalarıyla bilinen Mâlikî âlimi.

⁵ Bu konuda şu çalışmalara bakılabilir: (Alper, 2010); (Alper, 2015); (Koca, 2016b); (Koca, 2020).

⁶ Buradan sonra Ş olarak anılacak ve (Koca, 2016a) yayını esas alınacaktır.

⁷ Buradan sonra T olarak anılacak ve (Koca, 2016a) yayını esas alınacaktır.

makalede ele aldığımız *Heykel-i İnsân* adlı tercüme ise T'ye birçok yönden benzemektedir.⁸ Bu nedenle tercüme ana hatlarıyla tanıtıldıktan sonra iki tercüme mukayese edilecektir.

2.1. *Risâle-i Tahkîk-i Şahs-ı İnsânî*

Eserin bu tercümesinin kim tarafından ve hangi tarihlerde kaleme alındığına dair net bir veri yoktur. İki nüshası tespit edilen eserin bir nüshası İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, OE_Yz_0699/11 numarada kayıtlı risaleler mecmuasının 124^a-126^b varaklarında yer alırken diğer nüsha Millî Kütüphane Yz. A 2196/8'de kayıtlı mecmuanın 73^b-77^b varakları arasında *Şahs-ı İnsân(in) Tahkîki* başlığıyla yer alır.

Eseri yayımlayan Koca, Atatürk Kitaplığı'ndaki risale mecmuasında yer alan risalelerin istinsah kayıtlarından hareketle tercümenin 1762 yılı veya daha eski yıllarda kaleme alındığı yönünde tahminlerde bulunmuştur. (2016: 16, 17) Biz de bu bilgileri tasdik edecek ya da çürütecek farklı bir bilgiye ulaşmış değiliz.

T'de eserin tercüme ediliş amacı da verilir. Mütercim, taliplerin Arapça bilmeyen çoğunluğunun istifade edebilmesi için eseri Türkçeye çevirdiğini söyler. Ayrıca eserden istifade edenlerin dualarıyla kendisinin gaflet gözünün açılacağı ve İsrâ Suresi 72. ayette⁹ işaret edilen tehlikeden kurtulacağı umudunda olduğunu söyler. (124^b)

2.2. *Şahs-ı İnsânî*

Eserin ikinci tercümesi Manastırlı el-Hâc Hâfız Dâvud Paşa tarafından yapılmıştır. Hâfız Dâvud Paşa 1326-1328 tarihlerinde İzmir Köylü Matbaasında basılan *Dîn-i İslam Hediyesi* başlıklı kitabında Kemâl Paşa-zâde'nin aralarında *Risâle fi'ş-şahsi'l-insânî*'de yer alan bazı Arapça risalelerini Türkçeye çevirmiştir (Koca, 2016a: 18).

Bu tercümedeki en dikkat çekici husus eserin günümüz Türkçesine yakın bir dille çevrilmiş olmasıdır. Ayrıca eserin aslına sadık kalınmış bir tercüme olduğu söylenebilir.

2.3. *Heykel-i İnsân*

Çalışmamıza konu olan bu eserin tespit edebildiğimiz tek nüshası İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar bölümünde 1983

⁸ Buradan sonra H olarak anılacak ve makale sonunda verdiğimiz metin esas alınacaktır.

⁹ "Kim bu dünyada körlük ettiyse ahirette de kördür, yolunu daha da şaşırmıştır." (Kur'ân-ı Kerim, İsrâ: 17/72).

numarasıyla kayıtlıdır. Serlevhada eserin adı *Risâle-i Heykel-i İnsân* olarak yazılıdır. Şemseli, miklepli bir cilde sahip olan yazmada başka bir eser yazılı değildir. 17 satırlık 19 varaktan oluşur. Varak numaraları yazılıdır ve müşir bulunmaktadır. Özenli bir nesih hat tercih edilmiş, secili ifadelerde süsleme işareti konmuştur. Sultan III. Murad'dan bahseden kısımlar altın suyuyla kaleme alınmış, ayet ve hadislerde kırmızı veya mavi mürekkep tercih edilmiştir. Eserde mütercimim adına işaret eden herhangi bir bilgi yoktur.

Eser yoğun olarak seci üzerine kuruludur. Yer yer seci oluşturmak için devrik cümle kullanıldığı görülür. Kıyaslama bölümünde örnekleri verilecektir.

Eser, muhtevaya uygun bir şekilde ruh, nefis, beden kavramlarıyla kurulu uzunca bir hamdele ve salve bölümüyle başlar. (1^b-2^a) Daha sonra *ve ba'd* ifadesiyle Sultan II. Selim'in vefatı, onun vefatına duyulan üzüntü; III. Murad'ın cülusu ve onun cülusundan duyulan mutluluktan söz edilir. (2^a-3^a) Sultan III. Murad'ın şahsiyeti, ahlakı ve adaleti övüldükten sonra tercümenin kaleme alınış sebebi söylenir. Mütercim sultanın cülusuna hediye olarak bu eseri yazdığını ifade eder.¹⁰ Sultanın insanın şahsının hakikati üzerine düşünüp ibret alacağı umudunu dile getirir. Böylece sultanın tasavvuf büyüklerinden manevi payını alıp raşit halifelerin yolundan gitmesine, adalet ve düzen konusunda daha ihtimam göstermesine vesile olacağı umut edilir. Ardından padişaha uzun ömür ve adaletli bir yönetim nasip olması için dua edilir. (3^a-4^a)

Tekrar *ve ba'd* ifadesinin ardından *küntü kenzen* diye bilinen meşhur hadis aktarılır.¹¹ Bu hadis aracılığıyla kâinatın yaratılış nedeninin Allah'ı tanımak olduğu söylenir. Daha sonra "Kendini bilen Rabb'ini bilir." hadisi aktarılır.¹² İnsanın kendini bilmesi için beden, ruh ve nefis hakkında bilgi sahibi olması gerektiği, bunun için de seçkin din bilginlerinin eserlerini okumak gerektiği vurgulanır. Bu şekilde söz Kemâl Paşa-zâde'ye getirilip onun ilimdeki üstünlüğü övülür. (4^a-4^b) Böylece risalenin asıl kısmına geçilmiş olur.

Bu kısımdan risalenin sonuna kadar dikkati çeken bir ekleme çıkarma yoktur. Eserin bu kısımlarını günümüz Türkçesine çevirdiğimiz için burada ayrıca

¹⁰ III. Murad'a cülus tebriği için sunulan eserler için bk. (Öztürk, 2022: 28-29).

¹¹ "Ben gizli bir hazineydim. Bilinmeyi sevdim ve kâinatı yarattım." Tasavvufta hadis olarak kabul edilen ve çok itibar gören bu sözün hadis olmadığı rivayet edilmiştir. Bununla birlikte "Ben, cinleri ve insanları yalnızca bana kulluk etsinler diye yarattım." (Kur'an-ı Kerim, Zariyat: 51/56) ayetine uygun düştüğü gerekçesiyle lafız olarak olmasa da mana bakımından sahih olarak yorumlanır (Aclûni, 1981: II/132).

¹² Hadis olarak aktarılan bu sözün uydurma olduğu söylenmiştir (Aclûni, 1981: II/262).

değınmeyeceğiz. Ancak burada tercümenin orijinal metinden hacim bakımından farkına da değınmemiz gerekiyor. Toplam 19 varak hacmindeki eserin tercüme edilen asıl metne ayrılan kısmı 4^b-8^b arasında yer alır. Bu durumda eklemeler sonucunda tercümenin hacminin orijinal eserin hacminin yaklaşık 5 katına çıktığını söylemek mümkündür.

Risalenin sonunda haşrin üç türünden bahsedilen bölümden sonra mütercim uzunca bir ekleme yapmıştır. Risaleye göre haşrin üç türü şöyledir: Genel haşir, özel haşir, en özel haşir. Kısaca genel haşir tüm insanların mahşerde toplanması; özel haşir ölmeden önce ölenlerin yani gönlünü Allah'tan başkasından temizleyenlerin Allah'a ulaşması; en özel haşir ise Hz. Peygamber'in Allah ile özel birlikteliğidir. Mütercim burada en özel haşre ulaşmanın imkansız olduğunu ancak özel haşrin yani gönlünü temizleyip Allah'a ulaşmanın mümkün olduğunu vurgular. İnsanın gerçeğini bilip kavramak isteyen kişinin gönlünde hidayet tohumu ekildiğini söyler. Çiftçilik benzetmeleri üzerinden bu tohumun filizlenip yeşermesi için neler yapılması gerektiğini anlatılır.¹³ (7^b-8^b)

Buna göre gönle ekilen hidayet tohumunun filizlenip ürün verebilmesi için önce gönül tarlası nadasa bırakılmalıdır. Nadasa bırakılan toprak nasıl ki çer çöpten, zararlı otlardan temizleniyorsa gönül de kötülüklerden ve gereksiz işlerden arındırılmalıdır. Ekilen tohum özenle korunmalı, su verilmeli ve Allah'tan yağmur istenmelidir. Nadas işinin her toprakta aynı şekilde yapılmadığını hatırlatan mütercim gönüllerdeki nadasın da kişinin durumuna göre yapılması gerektiğini dile getirir. Avamın gönüllerinin nadası için çeşitli kitaplarda çok söz söylendiğini hatırlatıp bu sözleri tekrarlamamanın gereksiz olduğunu söyleyip bu konuda başka bir söz eklemeyiz. Devlet yönetiminde yer alan seçkin kişilerin gönüllerinin nadasının ise adalet, fakirlere merhamet, mazlumlara şefkat, zulmü ortadan kaldırmaya gayret ve vaktinin çoğunluğunu tebaanın işlerini görmeye ayırmakla mümkün olduğunu söyler. Böylece mütercim padişaha sunduğu eserinde konuyu adalete getirmiş olur. (9^a-11^a) Yapılan bu eklemelerle eserin buradan sonraki kısmının ahlakname/siyasetname türüne yakınlık gösterdiğini söylemek mümkündür. Bu arada III. Murad'a sunulan tercüme eserlerin oranında siyasetname türündeki eserlerin şer'i ilimler konulu eserlerden sonra ikinci sırada olduğunu belirtelim (Öztürk, 2022: 682).

¹³ Bu kısımda başvuru olan tohum ekme, tohumu koruma, nadas, sulama vb. çiftçilikle ilişkili benzetmeler Gazâlî'nin sözleriyle önemli ölçüde benzerlik taşır. Bk. (Gazâlî, 1975: 568-570).

Mütercimim aktardığına göre bilginler adaletin ikiye ayrıldığını savunur. İlki ibadette adalet, yani ibadete özen göstermektir. İkincisi ise tebaanın işlerini görmekte gösterilen adalettir. Devlet yönetiminde bulunanların her şeyden önce ilkinde özen göstermeleri gerektiğini savunan mütercime göre gönlünde Allah korkusu barındıran yöneticiler adalet konusunda daha hassas davranmalıdır. Burada devlet yöneticilerine bir mesaj daha verilir. Tebaa adalete yanaşmasa bile yöneticiler adalet konusunda özenli ve gayretli olmalıdır çünkü adalet Allah'ın emridir. Devlet kademelerinde bulunan kişiler kıyamete kadar adaletle hareket etmekle yükümlüdür. Allah'ın emri zamana ve tebaanın durumuna göre değişmez. (11^a-11^b)

Adaletin temelini şariat üzerine kurulu olduğunu söyleyen mütercim *edille-i şer'iyye* olarak bilinen İslam'da hüküm ortaya koymak için başvurulması gereken kaynaklardan söz eder. *Edille-i şer'iyyeyi* oluşturan *Kur'an-ı Kerim*, *hadisler*, *icmâ* ve *kıyas* kavramlarını açıklayan mütercim kıyas konusuna uzunca bir bölüm ayırır. Ona göre ilk dönem din bilginleri Hz. Peygamber dönemine yakınlıkları, dinî bilgideki derinlikleri ve dindeki özenlerine rağmen yeni bir hüküm ortaya koymakta çekingen davranmışlardır. Yaşadığı çağda bu titizliği göstermeyen bazı çevrelerin çok rahat bir şekilde kıyas adı altında yeni hükümler çıkardığından ve bunlara kanun deyip uymayanları cezalandırdıklarından şikâyet eder. Belli ki mütercim devlet yönetimindeki bazı kişilerin İslam'ın temel kaynaklarına uymayan hükümler ortaya koymalarından oldukça rahatsızdır. Bu konudaki rahatsızlığını tepkili bir dille ve üstüne basa basa dile getirir. (12^a-15^a)

Adaletin şeriate bağlılıkla sağlandığını vurgulayan mütercim yine yaşadığı çağda bu konuda dile getirilen itirazlara yanıtlar verir. Mütercimim söylediğine göre yaşadığı devirdeki kimi çevrelere göre yalnız şeriatle adaletin sağlanması mümkün değildir. Bu çevreler bu görüşlerini gerekçelendirmek için bir kişinin bolca yalan yere yemin ederek haksızken kendini haklı, karşı tarafı da haksız duruma düşürebileceğini öne sürerler. Mütercim bunlara yanıt olarak mutlak anlamda adaleti Allah'ın sağladığını savunur. Ona göre yaşanan her şey Allah hükmünde yaşandığı için adalet de er ya da geç tecelli edecektir. (15^a)

Mütercim, adaletin Allah'ın hükmünde bulunduğunu anlatmak için bir kıssa aktarır.¹⁴ Hz. Musa Allah'tan adaletini kendisine göstermesini ister. Allahu Teala ona bir çeşme ardında saklanıp beklemesini söyler. Hz. Musa kendisine işaret edilen yerde beklerken bir adam gelir ve giderken malını

¹⁴ Bu kıssayı İmam Gazâlî (ö. 1111) devlet yöneticilerine adalet konusunda öğüt vermek amacıyla aktarır (Gazâlî, 2004: 70).

orada unuttur. Ardından bir çocuk gelip o yitik malı alır. Daha sonra bir kör gelir. Tam o esnada malını yitiren adam gelip körden malını sorar. Olanlardan habersiz adamdan istediği yanıtı alamayınca onu oracıkta öldürür. Allah Hz. Musa'ya şöyle hitap eder: “Çocuğun bulduğu o yitik mal aslında ona mirastı. Zamanında babasından gasbedilmişti. Öldürülen kör adam da çocuğun bir yakınını öldürmüştü. Böylece mal gerçek sahibini, hak da yerini bulmuş oldu.” (15^a-16^a)

Böylece mütercim yaşanan her olayın Allah'ın kaderiyle yaşandığını vurguladıktan sonra bu gibi tartışmalı konulara girmemek gerektiğini söyler. Yapılması gerekenin her şekilde şeriate uymak gerektiği konusundaki sözlerini yineleyip konuyu tekrar devlet adamlarına getirir. Devlet kademesindeki kişilerin şeriate uygun davranmak yerine keyfi davrandıklarından şikâyet eder. Vezirlik makamında görevli bazı kişilerin şeriate uygun bir şekilde nasıl iş yapılacağından habersiz olduğuna ve öğrenmeye de yanaşmadıklarına dikkat çeker. (16^b)

Yukarıda geçen çiftçilik üzerine kurulu benzetmelerden sonra tıp ile benzetmelerle söze devam edilir. Mütercim, din bilginlerine göre devlet yönetiminde görev alan insanların doktor tabiatlı olmaları gerektiğini öne sürer. Buna göre nasıl ki yetkin bir doktor önce özenle hastalığı teşhis edip ondan sonra tedaviye başlıyorsa devlet yöneticileri de dünyadaki rahatsızlığı bilip ona göre hareket etmelidir. Aksi takdirde alınacak önlemler, yapılacak hizmetler sonuç vermez.¹⁵ (16^b-17^a)

Adaletin ve düzenin bozulmasından dolayı âlemin bünyesinde rahatsızlık baş gösterdiğini savunan mütercim bu rahatsızlığın bir an önce tedavi edilmesi gerektiğini söyler. Yine devlet görevlilerine hitap ederek bu gibi durumların kaçınılmaz olduğu düşüncesine kapılmamaları yönünde uyarılarda bulunur. İnsana emanet yüklendiğini açıklayan ayeti alıntılar ve insan denen emanetçinin adaletle yükümlü olduğunu söyler.¹⁶ Bunun insanın kulluk görevi olduğunu, dinin bu amaçla geldiğini söyledikten sonra insana ölüm gelinceye kadar kulluk etmesini emreden ayeti hatırlatır.¹⁷ Risalenin temel

¹⁵ Yöneticiyi doktora, tebaayı da bedene benzetme tıbbın yöntemini topluma uyarlayan Platon'un başvurduğu bir benzetmedir (Platon, 2014: 87). Aynı benzetmeye Osmanlı dönemi ahlak kitaplarımızın siyaset bölümlerinde de başvurulur. Mesela Kınalı-zâde Ali Efendi'nin (ö. 1572) *Ahlâk-ı 'Alâî* adlı meşhur eserinde bu benzetme şöyle geçer: “(...) Pâdişâh-ı kâmil tabîb-i hâzık gibidir ve re'âyâ cesed gibidir.” (Kınalı-zâde, 2014: 970).

¹⁶ “Kuşkusuz biz emaneti göklere, yere ve dağa teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten kaçındılar. İnsan onu yükledi çünkü o gerçekten çok zalim ve çok cahildir. (Kur'an-ı Kerim, Ahzab: 33/72)

¹⁷ “Sana ölüm gelinceye kadar Rabb'ine kulluk et.” (Kur'an-ı Kerim, Hicr: 15/99)

konusuyla ilişki kurarak insan ruhunun beden kalıbında misafir olarak kaldığından, buyruk altında olduğundan bahseder ve bu nedenle adaletin imkânsızlığı konusunda laf kalabalığından kaçınmak gerektiğini söyler. (17^a-18^a)

Adaleti ve düzeni sağlamanın kulların yükümlülüğünde olduğu yönündeki sözlerini yineledikten sonra mütercim yine doktor benzetmesine devam eder: Hastanın tedavisi imkân sınırlarında olmasa bile yetkin bir doktora düşen onunla ilgilenmektir. Doktor hastaya bütün ilgisini yöneltmezse, söz açıp hâlini sorup soruşturmakta özenli davranmazsa hasta da konuşup perişan hâlini dile getiremez. Zira hastalık ilerlemiş ve hastanın hâli günden güne kötüye gidiyorsa o umutsuz hasta sağlıktan umudunu kesip kimseyle iletişim kuramaz. Ancak o zavallı hasta doktorun kendisiyle ilgilendiğini anladığında doktorun bu ilgisi ona ölümü unutturur, onu hayata bağlar. Böylece hastada sıhhat umudu yeşerir, bir miktar güç kazanıp kendinde konuşmaya mecal bulur. Bütün hâlini inceden inceye dile getirir. Doktor da buna göre tedaviye başlar. Hastanın şansı yaver gider de o yetkin doktor hastalığı derinlemesine incelemeyi kendine bir borç bilirse hastanın durumu iyileşmeye elverişli bir hâl alır. (18a-18b)

Adalet konusunda çok eser verildiğini söyleyen mütercim tevazu ifadeleriyle bilginlerin ve tasavvuf büyüklerinin yakınında yöresinde bulunduğunu, onların sohbetlerinin tesiriyle bu eseri yazdığını dile getirir. Allah'tan korkanların öğüt alabileceğini¹⁸ ve kimi insanlara uyarıların fayda vermeyeceğini¹⁹ ifade eden ayetleri iktibas ederek sözü kısa kestğini söyler. "Bildğini hayata geçirenlere süreklilik, yapmaktan aciz kalanlara ise işin sonunda kurtuluş nasip ediversin." duasıyla eserini tamamlar. (18^b-19^a)

3. Tercümelelerin Kıyaslanması

Tercümeleler arasındaki farkı daha iyi görebilmek için tercüme sebeplerini bilmemiz yararlı olacaktır. Eserin bire bir tercümesi diyebileceğimiz Ş'de eserin tercüme ediliş amacı yer almaz. Tercüme Kemâl Paşa-zâde'nin seçilmiş Arapça risalelerinin Türkçe tercümelelerini içeren *Dîn-i İslâm Hediyesi* adlı matbu bir kitapta yer alır.²⁰

¹⁸ "Sen ancak Kur'an'a uyanı ve görmediği hâlde Rahman'dan korkan kimseyi uyarırsın." (Kur'an-ı Kerim, Yasin: 36/11).

¹⁹ "İnkâr edenlere gelince, onları uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir, inanmazlar." (Kur'an-ı Kerim, Bakara: 2/6).

²⁰ (Manastırlı, 1328).

T'de eserin tercüme ediliş amacı da verilir. Mütercim, ilim yoluna yeni girenler arasından Arapça bilmeyen çoğunluğunun istifade edebilmeleri için eseri Türkçeye çevirdiğini söyler. Ayrıca eserden istifade edenlerin dualarıyla kendisinin gaflet gözünün açılacağı ve İsrâ Suresi 72. ayette²¹ işaret edilen tehlikeden kurtulacağı umudunda olduğunu söyler. (124^b)

H'de ise yukarıda ifade ettiğimiz gibi eserin Sultan III. Murad'ın cülusuna hediye etmek amacıyla ve sultanın sahip olduğu güzel ahlakın daha da artmasına vesile olmak umuduyla tercüme edildiği söylenir. İnsanın şahsını, ruhunu ve sırrını tefekkür etmenin sultanın raşit halifelerin ve din büyüklerinin yolundan gitmesine kolaylık sağlayacağı ifade edilir. Böylece eseri tercüme edenin ahirette kurtuluşuna vesile olacağı da söylenir. (2^a-3^b)

3.1. H ve T'nin Ekleme Çıkarma Bölümler Bakımından Karşılaştırılması

Yukarıda H ile T arasında önemli benzerlik bulunduğunu söylemiştik. Bu benzerliklerde dikkati çeken ilk yön tercümede orijinal metinden atılan kısımlar ve eklenen kısımlardaki ortaklıklardır. Ş'de ise böyle bir durum yoktur. Eserin aslına sadık bir çeviridir. Sadece bir yerde müellifin isim belirtmeden karşı çıktığı görüşlerin sahiplerinin isimleri mütercim tarafından çeviride eklenmiştir. Kemâl Paşa-zâde ruhun bedenden ayrı olduğunu savunanların da ruhun bir cisim olmadığını savunanların da yanıldığını ifade eder. Ş'deki çeviride bu çıkarımların İbni Sina ve Sühreverdî tarafından ortaya konduğu söylenir. (29)

H ve T'de orijinal metindeki bazı yerlerin atlandığı görülür. Bunlardan ilki Kemâl Paşa-zâde'nin miraçla ilgili görüşleridir. Müellif ruh ve beden bir arada bulunduğunu açıkladıktan sonra Zemahşerî'nin *Keşşâf* isimli tefsirinde aktarılan Hz. Aişe'den rivayet edilen bir hadis-i şerifi değerlendirir. Hz. Aişe'nin "Miraç gecesi Hz. Muhammed'in bedeni ortadan kaybolmadı, o ruhuyla miraca çıktı." sözünün miracın ruhi bir olay olduğu anlamına gelmeyeceğini, ruh ve beden birliktedir yükseldiğini söyler. Bu kısım H ve T'de yer almaz.

Kemâl Paşa-zâde ruhun gerçeğini kavrayanın berzah âlemini ve oradaki acıları ve tatları da kavracığını söyler. Ona göre ruh ve beden ilişkisini kavrayan "Kabir ya cennet bahçelerinden bir bahçe ya da cehennem çukurlarından bir çukurdur." hadis-i şerifini daha iyi anlayacaktır. Bu kısım da H ve T'de yer almamaktadır.

²¹ "Kim bu dünyada körlük ettiyse ahirette de kördür, yolunu daha da şaşırmıştır." (Kur'an-ı Kerim, İsrâ: 17/72).

Haşrin türlerini açıkladıktan sonra Kemâl Paşa-zâde en özel haşir olarak tanımladığı Hz. Peygamber'in Allah ile kurduğu ve en seçkin meleklerin bile giremediği özel bir iletişimden söz eder. Hz. Peygamber'in bu özel konumuna *Kur'an-ı Kerim*'de *hâ-mîm*²² ayetleriyle işaret edildiğini söyler. Hâ ve mîm harfleri Rahmân ve Muhammed isimlerindeki ortak harfler olduğu için bu harflerin Allah ve elçisi arasındaki yakınlığa işaret ettiğini anlatır. Bu kısım da iki çeviride de yer almaz.

Kemâl Paşa-zâde risalesinin sonunda ölüm ve doğum hakkında bir iki söz söyler. Ölüm ve doğum iki türdür: Zorunlu ve bilinçli. İnsan ölmeden önce ölüme isteyerek seçebilir. Doğum da aynı şekildedir. Hz. İsa'ya atfedilen "İki kez doğmayan gökler âlemine erişemez." sözünü aktarır. Ardından "Eğer göklerin ve yerin uçlarından aşır geçmeye güç yetirebilirdeniz, haydi geçin. Aşma yetkisi olmaksızın geçemezsiniz." mealindeki ayete iktibasta bulunarak bunu mümkün hâle getirmenin yollarını söyler: Allah'ı birleme, dünyadan soyutlanma, yalnızca Allah ile meşgul olma, bildiklerini hayata geçirme ve benliğini Allah'ın varlığında yok etme. Böylece risalesini tamamlar. Bu son kısım da H ve T'de yer almaz.

Görüldüğü gibi H ve T'nin tercüme edilen risalede atladıkları 4 bölüm de aynıdır. Bu bölümlerin miraç, berzah, hâ-mîmler ve iki kez doğup göklere yükselme konuları olduğu göz önünde tutulursa atlanan bölümlerin ruh ve beden konusuyla ilişkili olmayan tartışmalı konular olduğu söylenebilir.

Her iki tercümede eklemeler de yer alır. Bu eklemeleri cümle düzeyindeki eklemeler ve bölüm düzeyindeki eklemeler olarak iki grupta incelemek mümkündür. Cümle bazında eklemeler daha çok asıl metindeki ifadeleri açıklayıcı özelliindedir. Risalede tek bir kelimeyle ifade edilen bazı kavramların her iki tercümede de belli ölçülerde açıklandığı görülür.

Risalede insan bedeninin yaşam sürecinde geçirdiği değişimler *nâkıs* (eksik), *kâmil* (gelişen), *tâm* (tamamlanmış), *zâbil* (gerileyen) kelimeleriyle ifade edilirken tercümelerde bu kelimelerin açıklandığı görülür. T'de bu kelimeler şöyle açıklanır:

Evvel 'ömrinde ya'nî oğlancılık 'âleminde eksikdür, tâ yigit olunca kemmiyet olcağ kemâlin bulur. Kocalık vaktine degin kemâl üzre şâbitdür. Artmaz ve eksülmez. Şoñra yine eksilmege başlar. (...) Ve'-l'hâşil insân didükleri artup eksildügi bu cesediyledür. (124^b)

²² Kur'an'da 29 surenin başında yer alan ve bitişik okunmak yerine isimleriyle telaffuz edilen harflere *hurûf-ı mukattaa* denir ve bunlardan art arda gelen 7 tanesi *hâ-mîm* ile başlar. Bu sureler Mü'min, Fussilet, Şûrâ, Zuhruf, Duhan, Câsiye ve Ahkaf sureleridir.

Risalede 4 kelimeyle ifade edilen bölüm H'de yine açıklayıcı kelimelerle, fakat T'den farklı olarak secili ve uzun tamlamalarla kurulu bir şekilde sunulur:

Evā'il-i vücūd ya'nī sinn-i şabā'-i ma'hūde-i noḡşān-mu'tād nūmuvla izdiyād üzredür. Āḡir-i şebāb sinn-i müsteṡāb vaḡt-i kemāl-i izdiyād ve evvel-i şebāt-i ecsāddur. Āḡir-i şebābdan evvel-i sinn-i şeyḡūḡate degin kemāl-i cesed-i insān bilā ḡabūl-i ziyādet velā nuḡşān şābit ü dā'im ve cemī'-i kuvvā yirinde ḡā'imdür. Sinn-i şeyḡūḡate duḡūl evvel vaḡt zūbān u zebūldur ya'nī cesed-i insān-ı 'āciz-i bī-fermān yine nuḡşāna ibtidā ve teveccūh-i fenā eyler. Muḡaşşal-i kelām iştīlāḡ-ı ḡāş u 'ām ile insān didükleri nūmuvv u zebūl ve ziyāde vü noḡşanı ḡabūl ve taḡayyūr ü üfūlde olması bu hey'et-i zulmāniyye ve neş'et-i 'unşuriyyesi iktizāsiyledür. Zāḡir-i ḡāl-i insān zıkr olman beyān üzredür. (4^b-5^a)

H'de insan yaşamının dönemlerini anlatırken *sinn-i şabā'*, *sinn-i şeyḡūḡat* gibi terimler kullanılırken bu terimlere dair bir açıklama yer almaz. T'de ise bu terimlerin açıklandığı görülür. Yukarıda T'nin Arapça bilmeyen öğrencilerin kolay istifade edebilmesi için kaleme alındığı söylenmişti. Dolayısıyla bu fark tercümelerin hedef kitesinden kaynaklanmış olabilir:

İnsān didüklerinin eksüklüḡi ḡālinden kemāli ḡāline degin zamānına sinn-i şibā dirler. Kemāl ḡāinden ḡocalıḡ vaḡtine varıncaya degin zamānına sinn-i kuhūl dirler. ḡocalıḡımdan āḡir 'ömrine varıncaya degin zamāna sinn-i şeyḡūḡat dirler. (124^b)

İki tercüme arasında ortak ekleme bölümlerin bulunduğunu söylemiştik. Bu bölümler risalenin girişinde ve bitişinde yer alır. Yani ekleme bölümler ana metnin akışını bozup metin bütünlüğünü dağıtacak özellikte değildir. Girişteki eklemenin okuyucuyu konuya hazırlamak; bitişteki eklemenin ise risale aracılığıyla okuyucuya mesaj iletme düşüncesiyle kaleme alındığı söylenebilir.

Her iki tercüme de okuyucuyu konuya hazırlamak için yukarıda söz ettiğimiz iki hadis-i şerifi aktarır. İlki “Ben gizli bir hazine idim, bilinmeyi sevdim ve kâinatı yarattım.” anlamındaki hadis-i kudsidir. Bu söz aracılığıyla kâinatın yaratılış amacının Allah'ı bilmek olduğu vurgulanır. Daha sonra Allah'ı bilmek için insanın kendini bilmesi gerektiğini ifade etmek üzere “Kendini bilen Rabb'ini bilir.” hadisi aktarılır. Böylece konu insanı tanımaya getirilmiş olur. İnsanı tanımak için seçkin din bilginlerinin yazdıklarını dikkatle okuyup anlamak gerektiği söylenerek konu Kemāl Paşa-zāde ve yazdığı risaleye getirilir. Böylece esere giriş mahiyetinde bir şeyler söylenmiş olur. Her iki tercümenin de kuruluşu bu şekildedir.

Eserdeki diğer büyük ekleme risalenin sonuna eklenen bölümdür. Yukarıda sözü geçtiği üzere risalenin sonunda haşrin üç türlü olduğundan söz edilir.

İlki bütün insanların mahşer günü toplandığı genel haşirdir. İkincisi dünyadayken ölmeden önce ölüp ruhuyla Allah'a ulaşanların haşridir. Üçüncüsü de Hz. Peygamber'in Allah ile arasındaki özel andır. Her iki tercümede de üçüncü haşrin imkân dahilinde olmadığı, ikincisinin ise mümkün olduğu söylenir. Ardından bunun nasıl mümkün olduğunun yollarına geçilir.

Tercümelerde insanın gerçeğini kavramak için bu risaleyi okuyanın ve bu konu üzerine düşünen insanın gönlüne "hidayet tohumu" ekildiği söylenir. Burada çiftçilik benzetmesi üzerine kurulu uzunca sözler söylenir. Nasıl ki ekilen bir tohumun özenle korunup yağmurla sulanması gerekiyorsa hidayet tohumunun da korunup gözyaşları ile sulanması gerekir. Ekilecek toprak nasıl nadasa bırakılıp çer çöpten temizleniyorsa gönül tarlası da nadasa bırakılmalı ve Allah'tan başkasından arındırılmalıdır. (T: 125^b-126^a; H: 8^b-9^a)

Her iki tercümede yer alan bu bölümde konu devlet adamlarına getirilir. Bu bölüm ilerledikçe iki tercüme arasında farklar görülmeye başlanır. T'de devlet yönetiminde bulunan kimi insanların dünya işleriyle çok uğraştıkları için manevi bakımdan yol almayı imkânsız gördüklerinden söz edilir. Bu insanlara umutsuz olmamaları gerektiği söylenir ve devlet işlerinden vakit buldukça bir köşeye çekilip dünyadan soyutlanıp gözyaşı dökerek azizlerden şefaahat istemeleri önerilir. (126^a) H'de ise yine bu konudan yakınan devlet adamlarından söz edilir ancak bu yakınmaya verilen yanıt farklıdır. Tarikate girip hırka ve taç giymenin tebaadan bazı kişiler için uygun olduğu, herkesin kesretten el çekmesinin gerekli olmadığı söylenir. Eğer böyle olmasa dünya düzeninin bozulacağı ve buna Allah'ın razı gelmeyeceği de eklenir. Allah kimi insanları tahta geçirip adaletle yükümlü kılmış, kimilerini işleri yürütmekle görevlendirmiştir. Kimi insanlar âlimdir; kimileri de ilim öğrenir. Dünyanın düzeni böyle süregelmektedir. Devlet yöneticilerine düşen din konusunda özen göstermek ve adaletli olmaktır. Zaten gerçekten Allah'tan korkan bir insan adalet konusunda titiz davranır. (11^b) Görüleceği üzere H, sultana sunulduğu için T'den farklı olarak adalet vurgusu yapar.

Bu bölümden sonra T'de yer almayan, yukarıda söz ettiğimiz, incelemede ayrıntılarını verdiğimiz, adalet ve kanun vurgusunu pekiştiren bölümler gelir: Devlet yöneticileri doktor gibi davranıp halktaki rahatsızlığı tespit etmeli ve ona göre davranmalı; İslam'ın temel kaynaklarına aykırı kanunlar çıkarılmamalı; Hz. Musa'nın Allah'ın adaletini öğrenmek istediği kıssada anlatıldığı üzere adaletin yalnızca Allah'ın takdirinde olduğu unutulmamalı; buna karşın her şekilde adalete uygun davranmalı. (11^a-19^a) Tüm bunlar

tercümenin hacmini risalenin hacminden oldukça artırmıştır ve diğer tercümelere yer almaz.

3.2. H ve T'nin Cümleler Bakımından Karşılaştırılması

Her iki tercümenin de bazı kalıp ifadeleri birbirlerine çok benzemektedir. Bunlar eserin orijinalinde yer almış olsaydı eserdeki ifadeleri benzer ifadelerle karşılamanın kaçınılmaz olduğu yorumunu yapmak mümkündür. Ancak bu benzer ifadeler orijinal eserde yer almayan bölümlerdir. Hâliyle bu benzerlik dikkat çekicidir. Ya bir tercüme diğerinden etkilenmiş ya da aynı mütercim önce yazdığı eseri genişleterek sultana sunmuştur. Mütercimler ve tercüme tarihleri tam olarak bilinmeden bu konuda bir söz söylemek zordur. Bu bilgiler elimizde olsaydı bile yine kesin sonuçlara varamazdık.

H'deki bazı ifadeler T'deki ifadelerin genişletilip daha da süslenmiş hâli gibidir. Özellikle risalede bulunmayan bölümlerde benzerlikler artmaktadır. Hamdele bölümündeki şu ifadeler bakalım. Daha net görülmesi için benzer ifadeler kalın yazıldı: (T: 124^a; H: 1^b)

T: **Hamd-i bî-gâye** ve **şükr-i bî-nihâye** ol Hâlik-ı enâma kim

H: **Hamd-i bî-gâye** ve **şükr-i mâ-lâ-nihâye** ol Kâdir-i ber-kemâl ve Şâni'-i zi'l-celâle kim

T: heyâkil-i **mahlûkâtdan** heykel-i **insânı** temyîz idüp

H: cins-i **mahlûkdan** nev'-i **insânı** faşl ve maşşûd-ı aşl u şerîf ve heykel-i maşşûsını nazîf kılup

T: bir cism-i kesîf-i zulmânî iken kesâfet-i **hayvâniyyetden** gidüp

H: rûh-ı **hayvânî** ve hayât-ı cesed-i **zulmânî** ile kımayup

T: **bir cism-i laţîf-i nûrânîyi** aña rûh-ı **şânî** kılup

H: müdrîk-i elfâz u me'ânî **bir cism-i laţîf-i nûrânîyi** aña rûh-ı **şânî** ve gayri fânî **kılup**

T: **kâlebine** sirâyet **ile anı** hişşedâr idüp **müstenîr** eyledi

H: **kâlebine** sereyân ve kalbine feyezân **ile anı müstenîr** eyledi

T: **ve esrâr** ı ilâhiyyesinden **sırr-ı şerîf** i'tâsı ile

H: **ve esrâr-ı** ilâhiyyesinden **sırr-ı şerîf** 'atâ

T: ecnâs-ı halâyıkdan emânet için nev'-i insânı ihtiyâr kılup

H: ve aḥsen-i şüret ve ḥüsn-i sîretde a'mâl-i zâhire ve aḥlâk-i fâhire ile müzeyyen ve 'ilm-i esmâyı aña mübeyyen kılup nizâm-ı 'âlem ve intizâm-i aḥvâl-i ümem için ba'zısını serîr-i 'adâletde emîr

T: **sâ'irini aña esîr eyledi.**

H: ve **sâ'irini aña esîr eyledi.**

Görüldüğü gibi hamdele girişindeki bu ifadelerde benzerlikler vardır. Sanki H'deki cümle T'deki cümlenin genişletilmiş ve seciler eklenmiş hâli gibidir. Aralarındaki en temel fark Allah'ın insanı seçtiği söylendiği bölümde H'de yer alan eklemesidir. Bu eklemede Allah'ın âlemin düzenini sağlamak için bazı insanları adalet tahtında yönetici olarak seçtiği ifade edilir. Eser padişaha sunulduğu için bu fark olağandır.

İki tercüme arasındaki üslup benzerliğini/farkını daha net gösteren başka bir örnek de aşağıdaki gibidir: (T: 126^a; H: 9^a)

T: **Mādām ki** bu yoluñ ehlinüñ sözlerini kendülerinden ya kitâblardan işitmeyi 'âdet iden kimesneye

H: **Mādām ki** kelimât-ı meşâyih-i ebrâr ve aşḥâb-ı ḥaşyet-i ḳahhâr ile istinâs ve ihtirâz-ı 'avâmu'n-nâs ve eḥibbâ-yı maḥbûb-ı celîl olanlara ḥulûş-ı maḥabbet ve ekşer evkât anlaruñla şoḥbet u ülfet kılana

T: **rikḳat-i ḳalbde** gözyaşı **ḥâşıl olur**

H: **rikḳat-i ḳalb ḥâşıl** ve dumû' daḥı **sâyil olur**

T: mäsivâyı fikrinden ḳalbinden bi'l-külliyeye çıkarur **hidâyet toḥmına** ḳalble meyleder

H: daḥı ol **toḥm-ı hidâyet** ya'nî **meyl-i cemâl-i ulühiyyet**

T: zıkr olınan ḫarîḳ üzerine başlana,

H: bu üslûb ve veche-i mergûb üzere ḫıfz olına

T: gitdükçe artar kemâle irişür.

H: i'tiyâd ve yevmen fe yevmen izdiyâd u iştidâd bulur

Görüldüğü gibi iki tercüme arasında söyleyiş benzerlikleri vardır. T aynı sözü daha kısa ve daha sade ifadelerle söylerken H daha uzun ve secili ifadeleri tercih eder. T'deki *bu yoluñ ehlinüñ sözleri* ifadesi H'de *kelimât-ı meşâyih-i ebrâr ve aşḥâb-ı ḥaşyet-i ḳahhâr* şeklinde karşılık bulur. T'de geçen *işitmeyi 'âdet iden kimesne*

yerine H'de *eḥibbā-yı maḥbūb-ı celīl olanlara ḥulūṣ-ı maḥabbet ve ekṣer evkāt anlaruñla ṣoḥbet u ũlfet kılan* yer alır. İki tercüme arasında alıntı sözlerin yoğunluk farkı da dikkat çekicidir. Mesela T *gitdükçe* derken H *yevmen fe yevmen* der; T *artar kemāle iriṣür* derken H *izdiyād u iṣtidād bulur* ifadelerini tercih eder.

H'deki bazı ifadelerin T'deki ifadelerin genişletilmiş ve süslenmiş hâli gibi olduğunu söylemiştik. Bu bazı kısımlarda daha belirgindir. Mesela yukarıda sözü geçen “Kendini bilen Rabb’ini bilir.” anlamındaki meşhur hadisin çevirisi iki eserde şu şekildedir: (T: 124a; H: 4a)

T: Ya’nî şol kimse kim kendüyi añladı taḥkîk ol kimesne **Ḥaḥḳ’ı** añladı demek olur.

H: Ya’nî şol kimesne kim kendü nefsinı ve ḥaḳîkat-i ‘ubūdiyyetini añladı taḥkîk-i iz‘ân-ı ḥaḳîk üzre **Ḥaḥḳ’ı** ve rübūbiyyet-i ferd-i muṭlakı añladı demek olur.

Örnekte görüldüğü üzere H'deki çeviri T'ye göre daha uzundur. H'deki temel fark seci oluşturmak için cümlelerin uzatılmasıdır. Mesela T'de *ḥaḳḳı añladı* ifadesi geçerken H'de *ḥaḳḳ* ile seci oluşturacak biçimde *rübūbiyyet-i ferd-i muṭlak* ifadesi eklenmiştir. T'de sadece *taḥkîk* ifadesi tercih edilmişken H'de *taḥkîk-i iz‘ân-ı ḥaḳîk üzre* ifadesi tercih edilmiştir. Bunun sebebi iṣtikak sanatı oluşturma gayreti olabilir zira cümleye eklenen bir diğer ifade de *ḥaḳîkat-i ‘ubūdiyyet* ifadesidir. Bu şekliyle cümlede aynı kökten gelen *ḥaḳîkat*, *taḥkîk*, *ḥaḳîk*, *ḥaḳḳ* kelimeleriyle kurulmuş iṣtikak sanatı yer almış olur.

İki tercüme arasındaki edebî söyleyiş farkını gösteren şu örnek de dikkat çekicidir. H'de aynı sözler secili söylenmiş şekildedir. Secili yerler kalın yazıldı:

T: Feyyāz'da buḥl yoḳdur. Her kimse kim yolından ister eger erdür eger ‘avret kabiliyyeti miḳdār feyż iriṣür.

H: Ṭālibine feyż çok; Feyyāz'da buḥl yoḳ. Kābiliyyeti miḳdār herkes ḥiṣṣedār olur.

Özetle, örneklerden görüldüğü üzere H ve T eseri sunuş bakımından aynı düzende ilerler. Tercüme edilirken eserin başına ve sonuna orijinal metinde yer almayan bölümlerin eklendiği dikkati çeker. Bu ekleme bölümler iki tercümede de ortak olsa da H, devlet yöneticilerinin dinî hükümler konusunda daha hassas olmalarını ve her şekilde adaletle yönetmeleri gerektiğini söyleyen bölümlerle T'den ayrılır. Bu da eserin Sultan III. Murad'ın cülusuna hediye olarak takdim edilmesinden ötürüdür.

İki tercüme arasında –ekleme bölümler de dâhil olmak üzere- benzer ifadeler yer alır. Bu benzer ifadeler H'de daha uzun ve daha süslü hâldedir. Bu

durumun da eserin sunulduğu çevre ile ilişkili olduğunu söylemek mümkündür.

Yaptığımız kıyaslamaların daha net görülebilmesi için önce Kemâl Paşa-zâde’nin asıl eserinin tarafımızca yapılan günümüz Türkçesine tercümesi verilecektir. Ardından yazımıza konu olan *Risâle-i Heykel-i İnsân*’ın çeviri yazıyla aktarımı sunulacaktır.

4. Kemâl Paşa-zâde’nin *Risâle Fî Şahsî’l-İnsân* Adlı Eserinin Günümüz Türkçesine Tercümesi²³

İnsanı beden, ruh ve nefis olarak katman katman yaratan ve bu olağanüstü bileşimi gizlerinin hazinesine tılsım yapan Allah’a şükürler olsun! Doğru yolu gösteren elçilerine selam olsun; özellikle adı en seçkin ve takipçisi en bol olana!

Bil ki, insanın dış varlığı yoğun, yaşamdaki sırasıyla eksik, tam, ve zamanla düşüşe geçen bir cesettir. İç olarak ise saydam ve incedir; beş duyuyla algılanan bu cesede geçmiş olan nurani bir varlıktır. Bu tıpkı gül suyunun güle, ateşin kömüre geçmesi gibidir. Bu saydam ve ince varlık tamdır; artıp eksilmez. Akıl, anlayış, ve şerefli sırrı ile hoşluk kazanmıştır. İnsan tam olarak böyle bir varlıktır.

Fahreddin Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*’inde şöyle demiştir: “İnsanı sadece varlığı beş duyu ile algılanan bedenden ibaret görmek yanlıştır. Kuşkusuz bedenün kısımları artar, eksilir; büyür, küçülür; gelişir, geriler... Hâlbuki insan, ömrünün başlangıcından ölümüne kadar devamlılığını korur. Devamlı olmayan kalıcı değildir. Dolayısıyla herhangi bir kimsenin ‘ben’ diye bahsettiği bu bedenden başkası olsa gerektir. Bu konuda çok söz söylenmiştir. Özetle herkesin ‘ben’, ‘sen’ diye bahsettiği ateşin kömüre, yağın susama, gül suyunun güle nüfuz etmesi gibi bedene nüfuz etmiş olan cismani parçalardır.”

Gerçekleri ortaya koyan kimi bilginler ise şöyle demiştir: “Ömrün başlangıcından sonuna dek kalan varlıklar gerçeklik ve nitelik yönünden bu bedenden başka ancak onunla bir araya gelmiş varlıklardır. Bu varlıklar özü bakımından canlı, özü bakımından anlaşılır ve özü bakımından nuranidir. Şu bedene karıştığında ateşin kömürde içkin olarak bulunması gibi bedeni aydınlatır, onu hareket ettirir. Kaldı ki, bu beş duyuyla algılanan beden sürekli değişir, dönüşür, erir gider; buna karşın bu parçalar kendi hâlinde kalır. Değişime uğramaz. Bu durum bu parçaların gerçekte bedenden öz

²³ Bu tercümemizde geçen ifadeler, şahıslar vb. için çalışmanın inceleme bölümünde ve *Heykel-i İnsân*’ın çeviri yazılı metninde ilgili yerlere dipnot eklenerek açıklama yapıldığından tekrara düşmemek adına burada dipnot verilmemiştir.

bakımından farklı olmasından kaynaklanır. Bu beden denen kalıp bozulduğunda bu latif varlıklar –eğer iyilerdence- temiz ve değerli göklere yükselir. Eğer kötülerdence cehenneme ve afetler âlemine taşınır.” Buraya kadar aktardığımız Râzî'nin sözleridir.

Bu aktardığımız sözler anlaşılırsa, her bireyin “ben” diye tanımladığı varlığın gerçekte bu beden ve bölümlerinin ötesinde bir varlık olduğu; onu sadece beden ve bölümleriyle tanımlayan çıkarımların geçersizliği de anlaşılabilir olur. Böylece insanın gerçeğinin bu somut beden ve bölümlerinin ötesinde olduğu, Fahreddin Râzî'nin de açıkladığı gibi “latif bir cisim” ifadesinden de bunun soyut bir varlık olması gerekmediği anlaşılır.

Bu söylenenlerin geçersizliğinden yola çıkarak ben diye anılan varlığın beden ve bölümlerinden başka bir varlık olduğu düşüncesinin akıllı kişiler katında yanlış olduğu da ortaya çıkar. Bilginler bu konuda fikir birliğine varmışlardır ve bu konuda kuşku yoktur. Beden ve bölümlerinden kastedilen beş duyu ile algılanan yapıdır. Dolayısıyla “Bilginler bu konuda görüş birliğindedir.” denilerek bunun aksi yönünde söylenen sözler iftira niteliğinde bir yalandır. Eğer kesin olarak beden ve bölümleri kastediliyorsa bu sözler duruma uygun düşmez. Bunu gerekçelendirmek için söylenen “Sen bedeninin ötesindesin.” sözü ruhun bedenle aynı olduğu anlamına gelmez.

İnsanın ruhunun gerçeğini kavradıysan bedenî miracı da kavramış olursun. Hz. Aişe'nin şu sözünü de böylece anlamış olursun: “Miraç gecesi Hz. Muhammed'in bedeni ortadan kaybolmadı, o ruhuyla miraca çıktı.” Bu hadis-i şerif *Keşşâfta* bu şekilde aktarılmıştır. Bu hadisin sonunu anlayamayan kimileri zorlama yorumlar ortaya atmaktadır. Hadisin yorumu şöyle olmalıdır: Bedeniyle ruhu ayrılmadı aksine ruh ve beden bir arada miraca yükseldi.

Ey insan! Sen yoğun bir yapıda olan şu bedeninin bakımından hayvansın. Bu yönünle mülk âlemi denilen hareket âlemine, diğer bir deyişle duyular âlemine aitsin. Gözle görülebilecek somut bir varlığı olmayan saydam yapıdaki ruhunla bir meleksin. Bu yönünle melekût âlemi denilen hareket âleminin içkin yönüne, diğer bir deyişle hayal âlemine aitsin. Oluş ve bozuluş âleminin karanlığı ve bulanıklığından arınmış özünle insansın. Bu yönünle ceberut âlemi denilen sessiz âleme, diğer bir deyişle akıl âlemine aitsin. Senin yoğun yapın şu bedenindir. Saydam yapın ise ruhundur. Onu ölüm meleği alır. Temiz ve arı özün ise soyut olan nefsidir. Sen dünyadan ayrıldığında yüce Allah onu da öldürür. Hatib Ebu Bekir'in Enes b. Mâlik'ten (Allah ondan razı olsun.) aktardığına göre “İnsanın ruhunu ölüm meleği çekip alır. Ölüm anında onun nefsinin Allah alır.”

İmam Kurtubî *Tezkire* isimli tefsirinde şöyle söyler: “Ruh saydam bir varlıktır. Bununla birlikte duyularla algılanan bu bedene balık ağı gibi geçmiş durumdadır. Ölüm anında çekilir çıkarılır, kefenlere sarılır. Göklere yükselir. Ölmez, yok olup gitmez. Başı varsa da sonu yoktur. Ruhun da iyisi ve kötüsü vardır. El ayak gibi özellikler bedenün özellikleridir, arazların değil. Bu konuda söylenecek son söz budur. Ruh konusunda görüş ayrılığı çoktur. Ehl-i Sünnet ve'l-cemaatin görüşü şu yöndedir: “Ruh bir cisimdir. Ruhun ölüp yok olduğuna inanan da ruh göçüne inanan da dinsizdir.” Buraya kadar aktardığımız bölümler Kurtubî'nin sözleridir.

Ey okuyucu! Eğer ruhun durumunu tam olarak anladıysan berzah denilen âlemin gizlerini de çözmüş; ruhi veya bedenî olsun orada karşılaşılan acıları ve tatları da kavramış olursun. Ayrıca “Kabir ya cennet bahçelerinden bir bahçe ya da cehennem çukurlarından bir çukurdur.”²⁴ hadis-i şerifinin anlamını da keşfetmiş olursun. Böylece bu konuları inkâr edenlerin oluşturduğu kuşkuları da bütünüyle gidermiş olursun.

Bilinmelidir ki ruh denilen saydam nesne ile beden denilen yoğun yapı arasında saydam bir buğu vardır. Bu, bedenle ruh arasındaki ilişkiden başka bir şey değildir. Felsefede bu *hayvani ruh* olarak tanımlanır. Söz konusu saydam buğu bedenle ruh arasında ilişki kurmayı sürdürdükçe yaşam da sürmektedir. Şöyle ki, buğu bedenle ruhu iliştiirme özelliğini yitirdiğinde yaşam sona erer ve kaçınılmaz olarak ruh bedenden ayrılıp çıkar. Ruh bedenden kaçınılmaz olarak çıktığı gibi bile isteye de çıkıp bedene geri dönebilir. Buna tasavvufta *insilah* denir. Bu durumda söz konusu saydam buğu dağılmamış ve özelliğini yitirmemiş olduğundan ruh ile beden arasındaki ilişki kesilmemiş olur. İşte şuracıkta “Ölmeden önce ölünüz.” hadis-i şerifinin gizleri de çözülmüş oldu.

Kimi tasavvuf büyükleri haşır üç türdür der: Genel haşır, özel haşır ve en özel haşır. Genel haşır mahşer gününde cesetlerin kabirlerinden çıkarılıp toplanmasıdır. Özel haşır ise tasavvuf yoluna girmiş uhrevi ruhların daha yaşam sürerken dünyevi bedenlerinden ayrılıp ruhaniyet âlemine göçmeleridir. Bu özel haşirdir çünkü onlar kendilerine kaçınılmaz olan ölüm gelmeden önce nefsanî ve hayvanî özelliklerini arkada bırakarak bile isteye ölmüşlerdir. En özel haşre gelince bu ruhani benliğin kabrinden çıkıp rabbani bir kimliğe bürünmektir. Bu Allah'ın sevgilisinin makamıdır. Kendi benliğinden sıyrılıp Allah ile baş başa kalır. Hazret-i Peygamber bu durumu “Allah ile aramda öyle bir an olur ki o ana ne yakın bir melek ne de gönderilmiş bir peygamber

²⁴ (Tirmizî, 1987: *Kıyamet* 14).

ulaşır.” sözleriyle dile getirir. *Hâ-mîm* ayetlerinde söz konusu edilen vahdet gizemi de budur çünkü hâ ve mim harfleri Rahman ve Muhammed isimlerindeki ortak harflerdir.

Tasavvuf büyüklerinin kimisi de ölüm iki türdür der: Zorunlu ölüm ve bilinçli ölüm. Doğum da aynı şekilde zorunlu ve bilinçli olarak iki türdür. İlki yüce yaratıcının yaratmasıyla olur; irade ve kazanım yoluyla elde edilemeyeceği ortadadır. Diğeri ise bilinçli doğumdur. Bu kazanım yoluyla gerçekleşir. Bu bile isteye doğuma Hz. İsa şu sözleriyle işaret eder: “İki kez doğmayan göklerin melekûtuna erişemez.”

“Eğer göklerin ve yerin uçlarından aşip geçmeye güç yetirebilerseniz, haydi geçin. Aşma yetkisi olmaksızın geçemezsiniz.” Bu varlığın biçimlerinden ve bedenın bağlarından soyutlanıp yüce âlemlerdeki ruhların, ulu nefislerin saflarına katılabilir ve tanrının katına ulaşabilirsiniz. Ancak size sağlam bir yetki bağışlanmadıkça bunu başaramazsınız. O yetki de ancak Allah'ı birleme, dünyadan soyutlanma, toplumdun uzaklaşip tek kalarak yalnızca Allah ile meşgul olma, bilgi edinip o bilgiyi hayata geçirme ve benliğini Allah'ın varlığında yok etmeyle kazanılır.

5. *Risâle-i Heykel-i İnsân*'ın Çeviri Yazılı Metni

Ḥamd-i bî-gâye ve şükr-i mâ-lâ-nihâye ol Kâdir-i ber-kemâl ve Şâni'-i zî'l-celâle kim ḥalâyık-ı 'âlem-i mişâl nefis-i ḥilkatde müsteviyyü'l-aḥvâl iken cins-i maḥlûḳdan nev'-i insânı faşl ve maḳşûd-ı aşl u şerîf ve heykel-i maḥsûsını nazîf kılup rûḥ-ı ḥayvânî ve ḥayât-ı cesed-i zülmânî ile ḳomayup müdrîk-i elfâz u me'ânî bir cism-i laṭîf-i nûrânîyi aña rûḥ-ı şânî ve ḡayri fânî kılup kâlebine sereyân ve ḳalbine feyezân ile anı müstenîr eyledi ve esrâr-ı ilâhiyyesinden sırr-ı şerîf 'aṭâ ve mazhariyyet-i nûr-ı cemâle anı sezâ kılup nev'-i bî-nazîr eyledi ve aḥsen-i şüret ve ḥüsn-i sîretde a'mâl-i zâhire ve aḥlâḳ-ı fâhire ile müzeyyen ve 'ilm-i esmâyı aña mübeyyen kılup nizâm-ı 'âlem ve intizâm-ı aḥvâl-i ümem içün ba'zısını serîr-i 'adâletde emîr ve sâ'irini aña esîr eyledi.

(2^a) Ḥuşûşan ol mesned-i cüz' ü küll ve hâdî-i sübül-i hüdâ ve efḍal-i rusûl-i Ḥudâ fahrü'l-enbiyâ ve senedü'l-aşfiyâ Ḥazret-i Muḥammed Muştafâ 'aleyhi's-şalâtü ve's-selâmı müṭbi'a beşir ve 'uşâta nezîr eyledi ve *'alâ âlihi't-tâhirîn ve aşḫâbehü't-tayyibîn riḍvânüllâhi te'âlâ 'aleyhim ecma'in*.²⁵

Ve **ba'd** ey ihvân-ı muşâfât ve ey ḥullân-ı muvâsât merḥûm ve maḡfûr şâh-ı şühedâ-yı ehl-i ḳubûr ve aşl-ı rızâu'r-Raḥmân pâdişâh-ı zamân Sulṭân Selîm Ḥân *ṭâbe şerâhu me'a'l-hûri ve'r-riḍvân ve ce'ale meşvâhu fî a'le'l-cinân*²⁶ ḥazretlerinüñ semâ'-i sa'âdetde kevkeb-i vücûd-ı şerîf ve sitâre-i ḥayât-ı beden-i nazîflerini ebr-i ḳazâ-yı âsmân ḡayb u pinhân idüp cümle-i nâs-ı bî-fermân şıḡâr u kibâr pîr ü cevân meḥâfil-i ḡamda dilleri büryân ve mecâlis-i mâtemde dîdeleri giryân feryâd u fiḡân ile ser-gerdân iken himmet-i evliyâ ve 'avn-i Ḥudâ ile refî'-i evc-i 'izzet ve sâkin-i âsmân-ı rif'at ol bedr-i müstenîr ve şems-i münîr ḥüb-şüret velî-sîret zıll-i Raḥmân güzîde-i selâṭîn-i âl-i 'Oşmân es-sulṭân ibnü's-sulṭân (2^b)ibnü's-sulṭân es-Sulṭân Murâd Ḥân ibnü's-sulṭân Selîm Ḥân ibnü's-Sulṭân Süleymân Ḥân *ebbede'llâhu devletehu bi-ṭülü beḳâ'ihî bi's-sürûri fi's-serîri's-salṭanati âbâ'ihî*²⁷ ḥazretleri ḥüsn-i cemâl ve yümn-i iḳbâl ile ufḳ-ı 'izzet ve maṭla'-ı sa'âdetden ṭulû' idüp iktisâ-yı tâc-ı devletle enîs ve serîr-i salṭanatda sürûrla celîs olmaḡla *elḥamdülillâhi'l-melikü'l-mu'in 'alâ ni'amehü'l-'âlemîn*²⁸ cemâl-i cemîlleri nûrından 'âlem münevver ve cülûs-ı şerîfleri şerefiyle ḳulüb-ı nâs enver ve libâs-ı mâtemden cemî'-i ḥalâyık muḡaffer olup cümle kāyinât cedîd-i ḥayât bulup 'ale'l-ḥuşûş zât-ı şerîflerinde kerem u seḡâ kemâlde ve şîfât-ı ḥasene istikmâlde ve ṭab'-ı laṭîfleri ḥüsn-i ḥulḳ ile perverde olup 'amme-i nâsa 'aṭâ vü iḥsânları şâmil

²⁵ “Onun tertemiz ehl-i beytine ve sahabelerine de (selam olsun.) Allah hepsinden razı olsun.”

²⁶ “Allah huriler ve cennet bekçisi Rıdvan ile onun toprağını temiz kılsın. Cennetin en yücesinde konaklamayı nasip etsin.

²⁷ “Allah onun devletini atalarının tahtında huzurla ebedî kılsın.”

²⁸ “Kullarına yardımcı olan Allah'a âlemlere sunduğu bu nimetlerden ötürü şükürler olsun.”

ve ‘aql u ferâsetle kâmil olup cümle kulüb kemâl-i mahabbetleriyle âlûde ve zıll-i himâyetlerinde âsûde kılınup huşûşan şer‘-i şerîfe inkiyâd-ı tām ve visâdet-i ‘adle istinâda sa‘y u ihtimâmları ve zühd ü şalâha i‘tiyâd ve ‘ilm-i hâkîkate i‘tikâdları olduğu ecden zât-ı şerîflerinde (3^a) bu hışâl-i hamîde ve ef‘âl-i pesendîde şebât ü sedâd ve irtifâ‘ ü izdiyâdda olmak için tehniyye-i kudûm-ı hazret ve şeref-i cülûs-ı saltanatlarına bu fakîr u hâkîr kalîlül-bidâ‘a keşîrû‘t-takşîr gîdâ-yı rûh u nevâle bu laţîf risâleyi yazdum. Huzûr-ı pür-hubûr ve cenâb-ı mevfûrû’s-sürûrlarına hediyye ve îşâr-ı tuhfе-i şeniyye kıldum ki nazar-ı pāk ve tab‘-ı çâlâkleri aña müte‘allık ve mazmûnını iz‘âna müteşevvîk olup şaḥş-ı insânî ve heykel-i cismânîde cism-i laţîf-i nûrânî ve sırr-ı şerîf-i Rabbânîniñ taḥkîkîni tezekkür ve ‘ulemâniñ tedkîkîni tedebbür ile zamîr-i münîr ve kalb-i müstenîrlerinde izdiyâd-ı zevk-i rûhânî hâşıl ve sırr-ı şerîfleri müşâhedeye vâsıl olup sülûk-ı meşâyihden hişşedar zümre-i hulefâda ‘adl ile muhtâr kılınup ıztırârî emr-i nizâmda ihtimâm ve tedbîr-i ahvâl-i ümemde cidd-i tâmları olup Hulefâ-yı Râşidîn ve e‘imme-i mehdiyyîn meslekine sâlik ve mülk-i saltanatda ‘adl ile taşarrufa mâlik olup nâm-ı celîl ve vaşf-ı cemîlleri eṭrâf-ı ‘âleme münteşir ve şevket-i İslâm ile (3^b) kalb-i ‘adû münkesir kılınup zârûrî mahbûb-ı kulüb-ı ‘ulemâ vü şulehâ ve maṭlûb-ı cünûd-ı evliyâ olup piş-i Hudâ ve ‘adlle kazâda mülzem ve şâhib-i veyl ü nedem olmayup bu risâle-i zamânede ehl-i dil ve hulefâ-yı ‘âdileye mu‘âdil bir melik-i ‘âdilüñ vücûdına sebep olup ‘âleme nizâm ve ahvâl-i ra‘iyyete intizâm-ı tām gelüp gürûh-ı fuḳarâ ve cemî‘-i re‘âyâ âsûde-hâl ve envâ‘-ı miḥenden maşûn ve fâriḡul-bâl olup devâm-ı devlet ve şebât-ı saltanat ve ‘izz-i mü‘ebbed ve ‘ömr-i sermed müyesser olmasına ‘an-şamîmü’l-kalbu ve’l-fu‘âd bi’l-ciddi ve’l-ictihâd²⁹ şıḡâr u kibâr cümlesi bî-iḥtiyâr leyl ü nehâr ḡudüvv ü âşâl du‘âya iştîḡâl gösterüp bu evrâkı tesvîd iden güneḥkâr ve ‘ubeyd-i bî-miḡdâr-ı siyeh-rüy-ı der-mânde ve bi-i‘tirâf-ı ser-fürü-mânde nûr-ı hidâyetden zerre ve baḥr-i rahmetden kaṭre ‘inâyet irüp bu miḥnet-zede-i efkendenüñ necât-ı uḡreviyyesine sebep ola. *Âmîn yâ Mu‘în bi-hürmeti Muḥammed efdalü’l-enbiyâ‘i ve’l-mürselîn eş-şalâtü ve’s-selâmü ‘aleyhi ve ‘aleyhim ve ‘alâ âlihi ve aşḡâbihi riḡvânullâhi te‘âlâ ‘aleyhim ecma‘în.*³⁰

(4^a) **Ve ba‘d** şöyle ma‘lûm ola ki âsar-ı nebeviyye-i Muştafaviyye ve eḡâdiş-i kudsiyyeden ḡadîş-i şerîf vârid olup *küntü kenzen mahfiyyen fe aḡbebtü en-u‘rafe fe-ḡalaḡtü’l-ḡalḡe li-u‘rafe*³¹ buyurulmuşdur. Ya‘nî “Cins-i mevcûd vücûda gelmedin ben gizlû kenz idüm; ben

²⁹ “Gönülden bir samimiyet ve gayretle çalışarak”.

³⁰ “Ey kullarına yardım eden Allah! Peygamberlerin en üstünü Muhammed’in hürmetine duamızı kabul et. Allah’ın desteḡi ve esenliḡi ona, peygamberlere, ehl-i beytine ve sahabelerine olsun.

³¹ “Ben gizli bir hazineydim. Bilinmeyi sevdim ve kâinatı yarattım.” Tasavvufta hadis olarak kabul edilen ve çok itibar gören bu sözün hadis olmadığı rivayet edilmiştir. Bununla birlikte “Ben, cinleri ve insanları yalnızca bana kulluk etsinler diye yarattım.” (Kur‘ân-ı Kerim, Zariyat:

sevdüm kendi bilinmemi dağı mağlûkâtı halk eyledüm kendi bilinmem için.” demek olur. Anuñ’çün meşâyiğ-i ebrâr ve sırr-ı rubûbiyyetden haberdâr olanlar “Her mağlûk-ı zevi’l-’uđûl eger ğayri zevi’l-’uđûl her birinüñ Hađđ te’âlâyı iz’ânı ve idrâki yetdüğince rubûbiyyetine şükrânı vardır. Kimi lisân-ı hâl kimisi müfâl ile tevđid ü tağmîd ve tesbîh u temcîd ile zâkirlerdür.” diyü buyurulmuşdur. Ve’l-hâşıl icâd-ı kâinât ve halk-ı mevcûdâtdan mağşûd ma’rifet-i ma’bûddur. Ya’ni vücûd ve vağdâniyyetini ‘ilm-i zâhir ve delîl-i bâhir ile bilüp sonra müşâhedeye irişmekdür. Bu mertebeye vuşul mâsivâdan ye’s ve ma’rifet-i nefis ile olur. Zîrâ Resûl-i ekrem ‘aleyhi’s-selâmü’l-etemm³², men ‘arefe nefsehü fekad ‘arefe rabbehü³³ buyurmuşdur. Ya’ni “Şol kimesne kim kendü nefsinı ve hağîkat-i ‘ubûdiyyetini añladı tağkîk-i iz’ân-ı hağîk üzre (4^b) Hađđ’ı ve rubûbiyyet-i ferd-i muğlağı añladı.” demek olur.

Ammâ ma’rifet-i nefse vuşul cân u dil hüsn-i kabûl ile silk-i meşâyiğe sâlik ve fekk-i mâsivâyâ mâlik olmağla olur. Sülûk-ı vâşıl-ı Hudâ ve fekk-i mâsivâ mağabbet-i cemâl ve şevk-i cemîl-i müte’âl ile olur. Mağabbet-i cemâl-i cemîl idrâk-i kemâl-i şun’-i celîl ile olur. İdrâk-i kemâl-i maşnû’ât ‘âlem-i mişâlün eşrefi ki şağş-ı insânî ve heykel-i cismânîdür anuñ hađîkatinüñ icmâlin ve zâtınun hüviyyeti hâlin bilmek ile olur. ‘İlm-i hağîkat ve iz’ân-ı hüviyyet ‘ulemâ-yı zâhire ve mefâhir-i ümem-i fâhire eyledükleri tağkîkata nazâr ile olur.

Huşuşan ol zümre-i muhađkîkîñ ve fırça-yı müdeđkîkîñden efđal-i fuzalâyı’l-müte’ahđirîn câmi’-i ‘ulûm-ı müctehidîn *el-ferîdu fi’d-devrehü el-müftiyyu fi ‘aşrihi a’ni*³⁴ el-merhûm el-mağfûr ve server-i ehl-i kubûr eş-şehîr bi-İbni Kemâl Paşa *yesserahu’l-kâdiru ‘alâ mâ yeşâ’u yevme’l-haşri ve’l-cezâ’u*³⁵ anlarun tağkîkine nazâr ile ki anuñ fevkinde bir tağkîk ve anuñ verâsında bir beyân-ı dağkîk dağı olmaz.

Ol merhûm *revviğ rûhahu’l-vehhâbü’l-ğafûr*³⁶ buyurmuşlar ki şağş-ı insânî ve heykel-i cismânî evâ’il-i (5a) vücûd ya’ni sinn-i şabâ’-i ma’hûde-i noğşân-mu’tâd nümüvla izdiyâd üzredür. Âhir-i şebâb sinn-i müste’tâb vağt-i kemâl-i izdiyâd ve evvel-i şebât-ı ecsâddur. Âhir-i şebâbdan evvel-i sinn-i şeyhûhate deĝin kemâl-i cesed-i insân bi-lâ kabûl-i ziyâdet ve-lâ noğşân sâbit ü dâ’im ve cemi’-i kuvvâ yirinde kâ’imdür. Sinn-i şeyhûhate duğûl evvel vağt

51/56) ayetine uygun düştüğü gerekçesiyle lafız olarak olmasa da mana bakımından sahih olarak yorumlanır (Aclûni, 1981: II/132).

³² Ona eksiksiz selam olsun.

³³ Hadis olarak aktarılan bu sözün uydurma olduğu söylenmiştir. (Aclûni, 1981: II/262).

³⁴ “Zamanında benzeri olmayan, dönemin şeyhülislamı, yani...”

³⁵ “Her şeye gücü yeten Allah hesap gününde onun işini dilediğince kolaylaştırısın.”

³⁶ “Kullarına çok nimet bağışlayan ve çok şefkat gösteren Allah onun ruhunu rahatlıtsın.”

zevebân u zübüldür ya'nî cesed-i insân-ı 'âciz-i bî-fermân yine noqşâna ibtidâ ve teveccüh-i fenâ eyler.

Muhaşşal-i kelâm iştilâh-ı hâş u 'âm ile insân didükleri nümüvv u zübül ve ziyâde vü noqşanı qabûl ve tağayyür ü üfûlde olması bu hey'et-i zulmâniyye ve neş'et-i 'unşuriyyesi iktizâsiyledür. Zâhir-i hâl-i insân zıkr olunan beyân üzredür.

Ammâ insân didükleri bâtınına nazaran bir cism-i laţîf-i enverdür. Mâ'-i verdüñ verde sereyânı gibi bu cism-i enver de bu cesedde sereyân edüp nür u leţâfet u sürür vermişdür. Bu cism-i laţîf-i nürânî hilâf-ı cism-i keşîf-i zulmânî nümüvv ü zübül ve teğayyüri qabûl eylemez. Belki bu cism-i laţîf hilâf-ı cism-i keşîf evvel-i hilkatde kâmil ve kemâl-i gayri zâ'ildür ve âhîr-i 'ömre degin bâkî ve fenâya gayri mülâkîdür. Ammâ meşâyih-i ehl-i yaqîn sinn-i sene-i erba'inden şoñra egerçi rûhaniyyetüñ (5^b) ziyâde olması vardur deyü buyurmuşlardur fe-emmâ anuñ izdiyâdı bu cesed gibi izdiyâd ve tağyîr-mu'tâd ve izdiyâdı hiss ile müstekâd degüldür. Zîrâ bu cism-i bâkîñün haqîkatı cism-i fânîñün haqîkatı gibi degüldür. Gören ve işiden ve her şeyi idrâk eden ve muharrik-i beden bu cism-i zî-leţâfetdür. Zuhûr-ı havâssa heykel-i âletdür. Bu cism-i zî-zulmet ol cism-i laţîfden kaţ'-ı ru'yet şeyh-i bî-başiretdür. Ammâ bu cesedden kaţ'-ı nazâr ol cism-i enver-i hayâta ve idrâke muqarrerdür. Hattâ İmam Râzî rahîmehullâh *Tefsîr-i Kebîr*'inde yazar ki: "İnsân bu cesed-i hayevân degüldür. Zîrâ bu cesed gâh nümüvv ü zübül ziyâde vü noqşanı qabûl ve gâh yine zevebân ile üfûldeğüldür. Ammâ insân-ı zevi'l-îmân hod emr-i bâkîdür tehallül ve tebeddüle gayri mülâkîdür. Hattâ sen ve ben deyü işâret olunan ol cesed-i zulmânîye sereyân eden cism-i laţîf-i nürânîdür. Bu cism-i laţîf ile ol cism-i keşîfün ikisinün haqîkatleri bir olmaduğı için bu cesede fesâd sârî ya'nî mevt târî olsa ol cism-i enver mevte muzaffer olmaz. Belki 'âlem-i rûhaniyyet ve maqâm-ı şafâ vü tahârete varur eger sa'îd ve 'ameli sedîd olursa. Ammâ eger münkir-i resûl-i hudâ ve hilâf-ı su'adâ olursa (6^a) 'âlem-i âfât-i cahîm ve derekât-ı hamîme varur. İnsânün içerusinde hâl zıkr olunan maqâl üzredür."

Ammâ bu cism-i laţîfden mâ-'adâ bir sırr-ı Hudâ dahı vardur emr-i rabbânî ve mağz-i kerem-i Subhânîdür. Anı tesvîd ile tebyîn ve taqrîr ile temyînde insân-ı bî-fermân kelûlî-lisândur. *Quli'r-rûhu min emri Rabbi*³⁷ buna delîl ü burhândur. Vaqtâ ki mâ-sebağ mefhûmı muhaqqâk oldıysa şöyle ma'lûm ola ki şahş-ı insânide üç i'tibâr üç kelâm ile ihtîşâr olundu. Evvelki cesed-i zulmânî ikinci cism-i nürânî üçüncü sırr-ı rabbânîdür. Bu insan ammâ cesed ile hayevândur. Mazharı 'âlem-i mülk ü cefâ ve maqâm-ı hülk ü fenâdur. Ammâ cism-i laţîf ile melekdür. Mazharı 'âlem-i melekût u beka ve maqâm-ı rûhaniyyet ü şafâdur. Ve ammâ sırr-ı şerîf ve cevher-i nazîf ile insândur. Mazharı 'âlem-i ceberût ve maqâm-ı ma'nâ ve sükütdür.

³⁷ "De ki: "Ruh, Rabb'imın işindendir." (Kur'ân-ı Kerim, İsrâ: 17/85).

Ammâ cesed denilen şol havâssa müte'allik el ve ayak ve göz kulağ ve sâ'ir a'zâ ki beden lafzıyla mu'tlakdur. Ammâ cism-i la'tîf ol rûh-ı nazîfdür ki anı peyk-i hazret ya'nî melekü'l-mevt (6^b) kabz eyler. Ammâ cevher-i nazîf ve sırr-ı şerîf ol nefsi mücerrededür ki bi-hükmi-kader ecel-i mu'kadder gelicek yed-i kudret anı imâte eyler. Nitekim Ebü Bekr Hâtib rivâyet eyler Enes bin Mâlik'den: *inne'l-meleku yakbîdu'r-rûha vallâhu yetevaffe'l-enfüse hîne mevtihâ*.³⁸ Ya'nî "Ol cism-i la'tîf ki rûhdur anı melekü'l-mevt kabz eyler. Ammâ ol cevâhir-i nazîfe ki nüfus-ı mücerrededür yed-i kudret-i Hâk anı mu'haqqak teveffâ eyler dimekdür." demişler.

Hâzret-i İmâm Kır'tubî rahmetu'llâhi 'aleyh ma'kbül-i 'ulemâ-yı enâm *Tezkire* nâm tefsîrinde "Rûh didükleri cism-i la'tîf-i kâmil bu cesed-i keşif ile müteşâkildür. Hîn-i mevtdede bedenden cezb u ihrâc olunur. Ammâ yine kefene bile dürlür. 'Urûc ve melekût-i semâvâta vülûc iden budur. Bu cism-i sâde fesâd ile âlûde ve mevt ile gânuğe olmaz. Anuñ dağı müstâkil rûhu ve tayyib u kabîhi vardır diyü zikr olunur. Egerçi rûhda mebahîş-i 'ulemâ ve ta'kkîkinde ihtilâf-ârâ vardır. Ammâ kavli-cedîr ve iz'ânı yesîr ü meşhûr ve ta'kkîk-i mezkûrdur ol ki ef'âl-i mezâhib-i ehl-i millet mezheb-i ehl-i sünnet ü cema'atdür rûhuñ 'adem-i (7^a) memâtına ve nefy-i fenâsına vü şebâtına münkir ü mu'ânid ve tenâsûha müntekid ikisi dağı mülhiddür." Bu ma'kâma degin mezkûr Kır'tubî kelâmıdır.

Ammâ ol cism-i la'tîf ki ta'krîr ve andan rûh ile ta'bîr olunmuşdur beden ile ikisinüñ mâbeyninde 'alâka vü rabt-ı mülâ'aka içün bi-hikmet-i Kâdir-i muhtâr la'tîf buhâr şun' ile ihtiyâr olunmuşdur. Aña rûh-ı hayvânî diyü itlak ve ta'kkîkinde ittifaq eylemişlerdür. Mâdam ki ol la'tîf buhâr bi-irâdet-i Settâr mâ-beyninde karar eyleye bedende hayât bâkîdür. Şöyle ki bi emri-meşiyet-i Hudâ ve cereyân-ı hükmi-kazâdur rûha arzû-yı va'tan-ı beka ya'nî mevt ve zamân-ı fenâ gele bu ta'kdîrce rûh bedenden hurûc ve ma'kâmına 'urûc eyler. Bu inkişâ'-ı zarûrî fi'l-hâkîka mevt-i iztirârîdür.

Ammâ vaqt olur rabt ü mülâşaka dâ'im buhâr-ı mezkûr kâ'im iken rûh bi'l-ihtiyâr bedenden hurûc ve melekût-ı semâvâta vülûc idüp bir zemân 'âlem-i ervâhda seyerân ve ma'kâm-ı şafâda deverân idüp yine 'âlem-i mülke nüzül va'tan-ı bedene duhûl eyler imiş. Bu mertebe tabaka-yı 'ulyâ insilâh-ı evliya imiş. İrâdetleriyle anlar bu hâlete kâdirler imiş. Ol ef'âl-i rusûl-i Hudâ Muhammed Muştafâ (7^b) 'aleyhi's-salâtu ve's-selâm *mütü kable en temütü*³⁹ diye buyurdıklarından ma'nâ-yı muhtâr bi-ihtiyârul-a'yâr insilâh-ı ebrâr imiş. Ya'nî mevte kable'l-iztirâr şafâ-yı ber-karâr hâl-i insilâh-ı ebrâr ya'nî mevt-i ihtiyâriyyeye

³⁸ "Muhakkak ki, ölüm meleği ruhu kabzeder ve Yüce Allah ölüm anında öleceklerin nefislerini alır." (Mâlik b. Enes, 2004: *Muvattâ*, I, 144). Burada aktarılan hadis-i şerîfin ikinci kısmı ayettir. (Kur'ân-ı Kerim, Zümer Süresi: 39/42).

³⁹ "Ölmeden önce ölünüz." Hadis olarak sabit olmadığı, tasavvuf ehlinin sözü olduğu söylenmiştir (Aclûnî, 1981: II/291).

iktidār taḥṣīl eylemek demek olur imiş. Hāzret-i ‘İsā ‘aleyhi’s-selām *len yelic melekūte’s-semāvāti ve’l-arḍi men lem yūled merrateyn*⁴⁰ diyü buyurduklarından daḥı ma’nā insilāḥa işāret u imā imiş. Ya’nī insān-ı mes’ūd iki vilādet ile mevlūd olmayınca melekūt-ı semāvāta vülūc ve ‘ālem-i ervāḥa ‘urūc idemez imiş demek olur. Ammā insānda evvelki vilādet ana rahminden ‘ālem-i mülke cī’etdür. İkinci vilādet ol cism-i zī-letāfet bedenden insilāḥa ḥurūc ve ‘ālem-i ervāḥa ‘urūc imiş. Muḥaṣṣal-i kelām ‘İsā ‘aleyhi’s-selām taḥṣīl-i şafā ile insilāḥa kādīr olmayınca melekūt-ı semāvāta varırmaz imiş demek olur.

Ve ba’d şöyle ma’lūm ola ki merātīb-i insāna i’tibār ḥaṣr de muḥtār üç kısma inḥiṣār oldu. Evvelki ḥaṣr yevmü’n-neṣr aḡyār u aḡyār cümlesini iḥtiyār maḥṣerde cemī’an iḥzār olunmaḡdur. Bu ḥaṣre ḥavāṣ ve ‘avām ḥaṣr-i ‘ām didiler. İkinci ḥaṣr ḳable’n-neṣr rüḥlaruñ ḳubūr-ı bedenlerinden (8^a) ya’nī cesed-i maḳarlarından bi-iḥtiyārī’ṭ-tab’ eyser vechle ḳam’ ve ‘ālem-i ervāḥda cem’ olinmalarıdır. Bu ḥaṣre ‘ulemā-yı ḥavāṣ ḥaṣr-i ḥāṣ dirler. Zīrā bu ḥaṣr ba’zı evliyāya maḥṣūṣ ve anlara ḥuṣūṣī menṣūsdur. Zīrā anlar mevte muḫtār ve memātları muḳarrer olmadın şifāt-ı nefsanıyyeden zevāt-ı mücerrede ve şafā ile ālūde ve aḥlāḳullāh ile perverde ve iḥtiyārı ile mürde olup ḥavāṣ-ı ḥāzret ve menāṣ-ı ṭarīḳat olmuşlardır. Üçüncü ḥaṣr ḡayru’n-neṣr ḳubūr-ı enāniyyet u ecsām-ı rüḥāniyyetden ḳıḳup ya’nī kiṣi kendi vücūdından daḥı geḳup maḳām-ı vaḥdete iriṣmekdür. Evvelki ‘ālem-i ceberūt ve maḳām-ı ma’nā vü sükūtdur. Bu ḥaṣre ‘ulemā-yı ehl-i iḥtiṣāṣ ḥaṣr-i eḥaṣṣ-ı ḥavāṣ dirler. Tecellī-i zāt ve maḳām-ı ḥabīb-i ekrem-i kāyinātdur. *Lī me’allāhi vaḳtūn lā yesa’nī fihi melekūn muḳarrebūn velā nebiyyūn mürselūn*⁴¹ ma’nāsıdır. Hüviyyet-i ḥabībdir; sırr-ı vaḥdetdür. Bu maḳāma varmaḳ emr-i müṣkildür.

Ammā ol ḥaṣr-i ḥāṣ ki ṭabaḳa-yı insilāḥ-ı ḥavāṣdur ol ṭabaḳaya vüṣul mümkinül-ḥüṣūldür. İle’l-ān taḳrīr ü beyān ol şāhibu’l-ḡufrān ṣaḡṣ-ı insānide eyledükleri taḥḳīḳi ‘ayāndur. Ammā ibtidā-yı risālede kelām aṣl-ı uṣul taḥṣīl-i ma’rifetu’llāha (8^b) vüṣul için sevk olunmuşdı. Ma’rifetullāh ise ma’rifet-i nefis ile olur. Ve’l-ḥāṣıl sözüümüz idrāk-i kemāle münce olup ol daḥı ‘ulemā-yı zāhireden merḥūmuñ taḥḳīḳine nazarda müntehā olmuşdı.

Çün ki taḥḳīḳ-i mezkūr mübeyyen ve beyāndan maḳṣūd mu’ayyen oldıysa idrāk-i kemāl-i ṣun’-ı ilāh ne vechle taḥṣīl-i ma’rifetu’llāha sebep olur bi-ḳadri’l-ımkān ve ves’u’l-iz’ān anı daḥı beyān edelüm. İmdi, mādām ki şafā-yı ḳalbde ve kemāl-i sükūn-ı ḳalebde ṣol kimesne ki evvelā ḳābil-i istifāde bu taḥḳīḳe nazār-ı baṣīret ve baṣār-ı ‘ibret ile nazār eyler; bu taḳdīrce

⁴⁰ “İki kez doğmayan bir kiṣi göklerin ve yerin melekūtuna eriṣemez.” “İsa şöyle yanıt verdi: “Sana doğrusunu söyleyeyim, bir kimse sudan ve Ruh’tan doğmadıkça Tanrı’nın Egemenliği’ne giremez.” (Kitab-ı Mukaddes, Yuhanna: 3:5). Hz. İsa’ya nispet edilen bu ifadenin geḳtiḡi bazı İslami kaynaklar için bk. (Koca, 2016b: 35).

⁴¹ “Benim Allah ile birlikte olduğum öyle bir vakit olur ki, ne bir yakın melek ne de gönderilmiş bir peygamber o vakitte benimle birlikte olur.” Hadis olarak nakledilen bu sözün asılsız ve senetsiz bir haber olduğü söylenmiştir (Aclūnī, 1981: II/173).

kemâl-i kudret-i şâni' ve 'azamet ü celâl-i hâlik-i cümle maşnû'ı idrâk eyler. Teferrüd ü vahdet ve istihkâk-ı rübübiyyet ve 'abde lüzüm-ı izhâr-ı 'ubüdiyyeti iz'ân eyler. Meyl-i me'âd ü fikr-i me'âl ve haşyet-i rabb-i müte'âl 'an şamîmi'l-bâl be-her hâl fi'l-cümle zühür eyler.

İmdi iy tâlib-i ma'rifet-i sırr-ı mektûm, v'iy râğıb-ı sülûk-ı meslek-i ma'şûm! Şöyle ma'lûm ola ki ol qalbde olan meyl 'âdim-i veyldür ve tiyb-i fiţnat ve eşer-i maħabbet ve toħm-ı hidâyetdür. Ol toħmı muħâfaza ve sebep-i fesâddan anı hıfza sa'y eylemek gerekdür. Fevâsid anı (9^a) muħill u mefâsid u fâsid kılmayup vaqt-i haşâd zemân-ı ma'hûd u mu'tâdda maħşûl ve dâne-i maħbûl virür. Nitekim bir yire toħm ekilse ammâ yağmur yağmasa ya toľudan âfet ya cihet-i âhirden mażarrat irse yâ ekl-i cerâd dâyine sebep-i nefâd olsa be-her hâl ol bezr zâyı' ve zürrâ' ümmîd-i maħşûli kâti' olur. Ammâ tedârük-i niyyet-i ihlâş ve du'â-yı havâş ve teveccüh-i cenâb-ı 'izzet ve tażarru' u zârî vü mezellet ve taleb-i bârâna himmet gerekdür. Bu veche ma'mûr nâfi' yağmur yağup âfetden hâlâş olmağ gerekdür. Ol toħm kâbil-i huşul ve müriş-i maħşûl ola. Bi-'aynihî ol zürrâ'-ı kudret zemîn-i qalbe hidâyet ile ekdügi toħmuñ ve hıfzı vacib bezr-i mühimmüñ maħşûli maţar u âfetden hâzer ile olur. Ammâ bu bezrûñ bârânı rıkkat-i qalb ve dümü'-ı cereyândur ve âfetden muħâfazası qalbi mâsivâdan meşğul kılmâsıdır ve du'â-yı havâşş-ı meşâyihden istid'âsıdır.

Mâdâm ki kelimât-ı meşâyih-i ebrâr ve aşhâb-ı haşyet-i Kâhhâr ile istînâs ve ihtirâz-ı 'avâmu'n-nâs ve eħibbâ-yı maħbûb-ı celîl olanlara hulûş-ı maħabbet ve ekşer evkât anlarıñla şöhet ü ülfet kılanı rıkkat-i qalb hâşıl ve dumü' daħı sâyil olur daħı ol toħm-ı hidâyet (9^b) ya'nî meyl-i cemâl-i ulühiyyet bu üslûb ve veche-i mergûb üzere hıfz olına i'tiyâd ve yevmen fe yevmen izdiyâd u iştidâd bulur. Ol şiddet-i meyl ki maħabbet-i ilâh ve eşer-i 'ışk-ı cemâlullâhdur sebep-i sülûk ve illet-i fükûk-i mâsivâ olur. İzâle-i hevâ vü heves ve taħşîl-i ma'rifet-i nefis eyler ve vâşıl-ı me'âl ve mażhar-ı nûr u cemâl olur ve müşâhede-i Hâkk'a ve tevħîd-i ferd-i muţlağa irişür. Taħşîl-i ma'rifetullâh eyler; 'ârif-i billâh olur. Eger bu maķâma irişen sâlik fâkid-i 'izz ü ğınâ ve şâhib-i fakr u fenâysa fakrına râzî vü şâbir ve ni'met-i şabra şâkir olur. Ve eger ulu'l-emr-i şâhib-i tâc ve celîs-i serîr-i taht-ı 'âc ise esîr-i rızâ vü râğıb-ı 'adl ü mürtezâ olur. Umûr-ı nizâmda tedbîr-i şavâb ve mezâlim-i ra'iyetden ictinâb eyler. Hulefâ-yı Râşidîn ve e'imme-i mühtedîn meslekine sâlik ve mülk-i salţanatda 'adl ile taşarrufa mâlik olur. Tâlibine feyz çok; Feyyâz'da buħl yok. Kâbiliyyeti mikdâr herkes hişşedâr olur.

Ammâ erbâb-ı nizâm ve ħidmet-i intizâmıla muķayyed olan enâm zâhiren perâkende-hâl ve tûl-i âmâl ve keşret-i iştigâlden qalbde irtibât-ı ihlâş bulamayup "Sülûk olmayıcağ ol meyl-i muţlak (10^a) netice virmez el-hâkk. Bu taķdîrce ma'rifet-i Hâkk muħâldür bize müyesser olmağ. Biz tebdîl-i libâs ve 'uzlet-i nâs eylemeyince bu keşret ve iztirâb-ı ra'iyetden nefsinı taħlîş ve ğuşe-i vahdetde ħidmeti haķka taħşîş kılmayınca fekk-i mâsivâ bize nice eyser ve sülûk bize nice müyesser olur? Ma'rifetullâh bize ne tarîkle kâbildür? Sülûk bize

müşkildür.” diyü recâyı kaç ve tahşil-i ma’rifetullâh hâtırasını def eylesün. Zîrâ sülûk-ı tâc u hırka re’âyadan ba’zı fırkanuñdur ve vahdetden izâle-i keşret her kişiye lâzım hâlet degüldür. Zîrâ cemî’u’n-nâs ictimâ’dan munkaţı’ ve mu’ameleden mümteni’ olup şığâr u kibâr izâle-i keşret her bâr vahdetde ihtiyâr ideler idi nâsdan ref-i te’âmül ve umûr-ı râ’iyyetden teğâfûl lâzım gelüp ‘âlemden nizâm mürtefi’ ve recâ-yı intizâm munkaţı’ olur idi. Lâkin bu hâle te’alluk-ı irâdet ve rızâ-yı rabbu’l-‘izzet yokdur. Belki iktizâ-yı ‘ilm-i ezeli ve rızâ-yı lem yezeli ve mücib-i hikmet ve te’alluk-ı irâdet te’âmül-i ümem ve intizâm-ı ‘âlemdür. Kimi serîr-i ‘adâletde emîr kimi vezîr-i ehl-i tedbîr kimi hâkim kimi ‘âlim kimi müte’allim her birisi bir hizmetden müfîm u dâ’im ve nizâm-ı ‘âlem bu vech ile kâ’imdir. Mine’l-evveli (10^b) ile’l-ân ve mine’l-âni ile’l-âhiri’l-ehmân mürûr-ı evân bu vechile güzêrân üzredür.

Bi-izni Meliki’l-‘allâm cümleden erbâb-ı nizâm evliyâ-yı kirâm ve ‘ulemâ-yı ‘izâm mu’inler vech-i arzda emînlerdür. Her birinden i’ânet cenâb-ı ‘izzetden sevğ ve halka-ı emânet rikâblarına tavğ olmuşdur. İ’ânet ve emânet anlara ‘ibâdet ve taraf-ı ‘izzetden rahmetdür. Hemân muktezâ-yı haşyet ve iktizâ-yı recüliyyet ehl-i iz’ân ve mu’temir-i fermân olup i’âneti ‘ibâdet ü sebep-i rahmet bilüp ‘uhdesinden gelüp ‘illet-i ma’şiyet ve sebep-i hirmân-ı âhîret kılmayup belki mu’dim-i hirmân vesile-i gufrân kılmakdur. Bunlar da i’ânete râğib ve tarîklarında şâbit ve râtibler iken her birinüñ tekkarrüri ve ma’rifet-i Rabbi talebi miqdâr tarîkatden hişşedâr olmaları vardır.

Ammâ ikinci mezra’ı nadas ve izâle-i hâr u has eylemeyince ol arza ilkâ-yı bezr ve işâr-ı tohm-ı zî-kaadr eylemez. Eger ekerse hayr itmez. Egerçi yir yüzine bir miqdâr yaşar çıkar nâçar ammâ kuvveti ve zürrâ’ına menfa’ati olmaz, ‘âkıbeti feşşârdur. Anuñçün nadas emrini itmâm ve hâr u has izâlesinden ihtimâm eylemeyince ol arza temâm zirâ’ate kâbiliyyet gelmeyince tohm ekmez.

İmdi bi-‘aynihî zemîn-i kalbi (11^a) nadas ve bātını kâlebden izâle-i hevâ vü heves eylemek gerekdür. ‘Alâ vefkı’l-merâm vaqt-i haşâd-ı mezra’-ı âhîret maşşül-i lezâ’iz-i cennet hâşıl ve zârî-i sâlik neticeye vâşıl ola. Zîrâ zemîn-i kalb nadas ve izâle-i hevâ vü heves olmadın ekilen tohm ki meyl-i Rahmânî ve eşer-i mağabbet-i cemâl-i Sübhânîdür anuñ zühûrına çokluk i’tibâr ve vücûdına iğtirâr ve andan recâ-yı nef-i bî-şümâr yokdur. Hemân ol nadassuz yire ekilen tohmuñ zühûri gibi bî-me’âl recâ-yı maşşül muhâldür.

Ammâ zemîn-i kalbün nadası her kişinüñ hâline ve kâbiliyyetine göre olur. Zîrâ ikinci her yire nadas ve her yire zirâ’at için heves eylemez. Belki temettu’a kâbil ve andan maşşül hâşıl olacağını evvelâ tettebbu’ eyler. Aña göre ol zürrâ’ tedbîr-i nadasa şârî olur. Bi-‘aynihî her zemîn-i kalbde nadas âsân ve andan izâle-i hevâ vü hevese imkân olmaz. Belki kâbiline ve naşîhati kabûline ve kelimât-ı ebrârdan te’eşşür ve infi’âline göre olur. ‘Avâm-ı enâm ya’nî ehl-i nizâm olmayanların kalblerinüñ nadası niçe kitâb u fûşûl u ebvâb ile beyân ve izâh u

'ayân olmuştur. Tekrâr-ı maḳâl ü ikşâr mürîş-i kelâl münâsib-i ḫâl degüldür. Ammâ (11^b) erbâb-ı nizâm ve şaded-i intizâmıda olanlaruñ ḳalbleri nadası 'adâlet ve fuḳarâya merḫamet ve mazlûma şefḳat ve def-i mezâlîme himmet ve leyl ü nehâr ekşer-i evḳât-ı ber-ḳarâr tedbîr-i ra'ıyyeti ihtiyârdur.

Ammâ re'y-i 'ulemâ ve tetebbu' u istikrâ ile 'adl-i muḳassem iki kısma münḳasemdür. Umûr-ı tâ'at ya'nî a'mâl-i 'ibâdetde 'adlle 'amel kısm-ı evveldür. Hâşıl-ı kelâm ehl-i nizâm olan kimesne aşlen ehl-i şer' ve 'âmil-i mesâ'il-i fer' olmaḳ lâzımdur. Zîrâ ehl-i nizâmuñ emr-i 'ibâdetde ihtimâm idüp ve fi'l-i ḫarâm ve terk-i şerâ'iṭ-i İslâm'dan kendileri şıyâneti Celîl-i Cebbâr'dan ḫaşyeti ve istihyâ-yı Rabbü'l-'İzzeti mürîşdür. Bu iki ḫaşlet ḫaḳḳ-ı ra'ıyyetde 'adâleti lâzım getürür. Zîrâ ittifaḳ-ı 'ulemâ-yı ehl-i taḫḳîḳ ve taḫḳîḳ-i meşâyiḫ-i ehl-i tevfiḳ üzre ḳahr-ı Ḳahhârdan ḫaşyeti ve Nebiyy-i muḫtârdan ḫacâleti mülâḫaza eyleyen kimesne zâlim ve anda rızâ-yı mezâlîm olmaz. Ammâ emr-i mu'âmelât ü ra'ıyyet için ḫacât da 'adl-i emânî kısm-ı şânîdür.

Ammâ "Şimdi ekşer-i ra'ıyyetde 'inâd ve şer'-i şerîfe 'adem-i inḳiyâd vardır. Bu zemânede 'adl mümkün degüldür." diyü ḫâtırda ḫuṭûr sebep-i fütür olmasun. Zîrâ egerçi 'inâd-ı ra'ıyyet ve şaḳîde (12^a) şekâvet iḳtizâ-yı neş'et iledür ammâ emîr-i şâhibü'l-ümûr ilâ nefḫi's-şûr yine 'adl ile me'mûrdur. 'Inâd-ı ra'ıyyet sa'y-i 'adâleti terke 'özü olmaz. Zîrâ emr-i Şamed inḳiyâd-ı ra'ıyyet ile muḳayyed degüldür. İmdi hemân 'abde lâzım ḫaḳḳ-ı 'ubûdiyyeti edâya 'âzîm olup emr-i Rabb ile itimâr ve rızâsını ihtiyârdur.

Ve illâ fi'l-ḫaḳîḳa 'adâlet ve def-i mezâlîm-i ra'ıyyet ve tecziye-i zaleme-i ehl-i millet yed-i ḳudret-i Ḳahhâr ve taşarruf-ı Celîl-i Cebbâr'dadır. Vücûd-ı 'adâlet ve tecziye-i zaleme-i ra'ıyyetde 'abdüñ medḫali yokdur. Çün ki zübde-i maḳâl 'alâ eyyi ḫâl fî külli aḫvâl ehl-i nizâm fî nefsi'l-emr emr-i 'adl ile mü'temir olıcaḳ 'adlün aşhyla beyânına şürü' idelüm.

İmdi iy ṭalib-i 'adl-i emânî v'iy râgib-ı rızâ-yı Sübhânî! Esâs-ı 'adl-i ra'ıyyet ittibâ'-ı şerî'atdır. Zîrâ me'ḫaz-i şer'-i ḳavîm ya'nî Ḳur'ân-ı Kerîm 'adl-i enâm u nizâm-ı tām için münzeldür. Ammâ uşûl-i aḫḳâm-i şer' ve me'ḫaz-i mesâ'il-i fer' kelâm-ı Rabbü'l-'İzzet ve ḫadîş-i ḫazret-i risâlet ve icmâ'-i ümmet ve ḳıyâs-ı 'ulemâ-yı şerî'atdır. Ammâ delîl-i icmâ' u ḳıyâs budur ki aşḫâb-ı kirâm ve 'ulemâ-yı 'izâm Resûl 'aleyhi's-selâmdan şoñra zemân u a'vâm ve ḫâl-i 'avâm iḳtizâsınca ḫilâf-ı mu'tâd ve ba'zı a'mâlde ictihâda muḫtâc (12^b) ve temessük-i ihticâc oldılar. Daḫı ictimâ' u ittifaḳ ve re'y-i vifâḳ ile âyât ve eḫâdiş-i eşref-i kāyinâta nazâr-ı diḳḳat-i başâr ile cidd-i tām ve kemâl-i ihtimâm ile tetebbu' idüp vechen mine'l-vücûh delîl ü temessük-i cezîl bulmadılar ki ol maḫall-i muḫtâcda dâfi'-i ihtiyâc ve sebep-i ihticâc ola. Âḫir Resûl-i efdâl-i rusûl 'aleyhi's-selâmu ḫâliḳi's-sübûl⁴²

⁴² "Hidayet yollarının yaratıcısının selamı onun üzerine olsun."

*lā tectemi' ümmetī 'ale'd-dalāleh*⁴³ buyurdukların icmā'a işâret idügin bilüp cümle ittihād ü ictimā' ü ictihād ile münāsib hāl u maqām ve mücib-i sa'y-ı ba'zı aḥkām re'y idüp ihticāc-ı ra'iyet ve icmā'-i ümmet diyü delīl-i eḥaṣṣ buna daḥı müstaḳil naṣṣ didiler. Ba'dehü 'ulemā-yı müteheyyizīn ve e'imme-i müctehidīn eger āyet eger ḥadīs eger delīl icmā'da bulduklarını āhere te'addī itdürüp naṣṣ-ı muḳās ve delīl-i kıyās didiler.

Ammā bu maqāmda mücib-i dehşet ve müriş-i ḥaşyet ve gūş-māl-i erbāb-ı nizām-ı ra'iyet ber-tenbīh ü işâret zāhir oldı ki ol aṣḥāb-ı güzīn ve mefāḥir-i 'ulemā-yı müctehidīn müşāhede-i nūr-ı nübüvvet ve şeref-i şoḥbet-i ḥazret-i risālet '*aleyhi's-selāmu Rabbi'l-'izzet*⁴⁴ ve kuvvet-i ittılā'-i esrār-ı rubūbiyyet ile eylediler icmā'a cür'et. Ba'dehü (13^a) 'ulemā-yı müctehidīn '*aleyhimü'r-raḥmetü Rabbi'l-'ālemīn*⁴⁵ ḳurb-ı 'ahd-i Resül 'aleyhi's-selām ve zühd u şalāḥda ihtimām ve niçe 'ulüm u fazīlet ve icmā' u ictihāda küllī ḳudretleri var iken her yirde icmā'a iḳdām ü cür'et idemeyüp zemān ve hāl-i 'avām-ı ḳāşirü'l-iz'ān muḳteżāsınca ba'zı umürda re'ye ihtiyāc muḳarrer ve nice aḥkām ictihāda muḳtarr olmaḡın aṣḥāb-ı izām ve evliyā-yı kirāma istinād ve icmā'larına inḳiyād idüp ol icmā'dan istifāde eyledükleri aḥkām-ı müstefādeyi muḳās ve ba'zı umürü aña kıyās idüp anı ḳavl-i mu'temed u mesned idinüp delīl-i muḥtaṣṣ anı daḥı müstaḳil naṣṣ idüp aña kıyās didiler. Ammā şoñradan ba'zı ḫalef sa'y ve muḫālif-i selef re'y eyledükleri ḥükm-i muḫālif-i icmā' ve ḫilāf-ı kıyās 'ulemā-yı nāsdan kime istinād ve nice rivāyetden müstefād ve ḳanḳı ḳavle i'timād iledür? Nice ḥükm mer'ī ve ne cihetden ma'mül u mer'ī olur. Huşuşan ba'd-i 'ahd-i resül ve 'aḳīdetde külül ve 'amelde ḳuşūr ve ḥubb-ı māsivāyı ḳuşūr bu hāl bu vech ile a'māl bu maḳüle icmā' ile nice ḥükmi muḳās (13^b) ba'zı ḥükmleri aña kıyās idüp ḳā'ide-i hümāyün u ḳānün diyü ne cür'et ile ḥāşā naṣṣ ve umürlarına anı menāş idinüp anuñla 'āmil olana ḫiṭāb u ri'āyet ve tārikine itāb u ḫāḳāret oluna? Bu hāl-i zemāne ehl-i iz'āne maqām-ı ḫayret ve mücib-i dehşet ve ḫaşyet-i ḫāş u 'ām ve gūş-māl-i erbāb-ı nizāmdur.

Yine şadede ve aṣl maḳşūda gelem. Ve'l-ḫāşıl delīl-i icmā' ve kıyās-ı ehl-i ictimā'uñ aṣlı ve beyān-ı maḳbūli 'alā re'y-i cumhūr bī-ḳuşūr taḳdīr-i mezkürdür. Ammā muḫālif-i selef ba'zı ḫalefden menḳül muvāfiḳ-ı furū' u uşul degül iken icmā' ile itlāḳ ya kıyās ile tesmiyede ittifaḳ idemeyüp ḳānün didiler. Ve illā aḥkām-ı şer'üñ uşuli ve ebvāb-ı fuşuli dördür. Bu dördten ḡayrinde cumhūr 'ulemā sākitdür. Bu edille-i erba'a ve esās-ı mevzū'adan iḫrāc ve furū'ı mesā'ilinden istiḫrāc olınan re'y-i müfād ve ḥükm-i müstefād ile 'ameldür 'adl. Bu uşulden mā'adā ile 'amel ḫudūd-ı 'adlden zeledür.

⁴³ "Ümmetim dalalet üzerinde birleşmez". (İbni Mâce, t. y.: II/302).

⁴⁴ "Yüce Rabb'in selamı onun üzerine olsun."

⁴⁵ "Alemlerin Rabbi onlara merhamet etsin."

Umûr-ı nizâm ile muqayyed ve teqayyüd-i intizâmla mü'eyyed olanuñ zemîn-i kalbi nadası 'adle himmet u hevesindedür. Şöyle ki 'adlde (14^a) devâm ve nadas emri tamâm ola ol ehl-i nizâm bu taqdîrce silk-i zalemeden hilâşe bulup fûrce-i Hulefâ-yı Râşidîn ve e'imme-i mühtedîn meslekine sâlik ve zeyl-i şerîflerine teşebbüse mâlik olup du'â-yı re'âyâ ve himmet-i evliyâ ve teveccüh-i 'ulemâ ve rızâ-yı Hudâ ile olan zevk-i rûhânî ve şevk-i Raḥmânî'den zuhûr iden incizab-ı rabbânî ve toḥm-ı meyl-i Subḥânî ke'ennehu 'ale'l-merâm nadası emri tamâm olan arza hıfz u şıyânete ve murâd üzre zirâ'at olınan toḥmuñ ve bezr-i pür-nef'ûñ her cihetden bî-kuşur vech-i arza zuhûrı gibi zemîn-i kalbden zuhûra başlar. Hıfz u şıyânetle izdiyâd u şebâtla iştîdâd bulup meslek-i maḥşûda sâlik ve ma'rifet-i nefse mâlik olup netîce-i 'azâmîyyeye vâsıl ve 'ilm u 'irfânı hâşıl olur. Netîce-i kelâm ve ḥulâşa-yı merâm 'adl ü nizâm şer'-i şerîfle 'amelde ihtimâm oldu.

Ammâ ba'zı erbâb-ı devlet ve a'yân-ı salṭanat mâ-beyninde ba'zı kelâm-ı meşhûr ve ba'zı ḳavl-i mezkûrdur ki "Adl ü nizâm-ı 'âlem hâşâ yalnuz şer'-i aḳvem ile nice ḳâbil ve intizâm ne vechle hâşıl (14^b) olur? Ki cereyân-ı ḥükm-i ḳazâ ve ḥaḳḳ-ı maḳlûmı istîfâ muḳteżâ-yı şer' ve iḳtizâ-yı mesâ'il-i fer' üzere meşelâ bir faḳîr dâ'î âherden ḥaḳḳını müdde'î olduḳda da'vâsına beyyine ve ta'dîline beyyine lâzım. Beyyine olmayıcaḳ ḳazî reddine 'âzim olur. Zirâ meclis-i şer'de ḥaşm yemîne 'azm idüp anı şerâb-ı sükker ve nebât-ı mükerrer gibi iḳer. Nice fitneler ḳopar. Ammâ şer'ile şübût müyesser olmaz. Bu maḳûle aḳvâlüñ zuhûrı ve bunuñ gibi meżâlîmüñ şudûriyâ 'adl u nizâm ve 'âlemde intizâm ne cihetden mümkin ve ol maḳlûm u miskîn nice sâkin olur?" dinilürse taḥḳîḳ-i tevcîh ve vech-i vecîh oldur ki egerçi inzâl-i Ḳur'ân-ı Kerîm ve vaż'-i şer'-i ḳavîm 'adl u nizâm ve def'-i zulm-i enâm içündür. Lâkin emr-i ḳazâ vü ḳader bi-ḥükm-i aḳder ve bi-ḥikmet-i muḳaddir-i ḳader evḳâtına merhûn ve zuhûrı miḳâtına maḳrûndur. Vaḳt olur bir maḳlûm ḥaḳḳ-ı ma'lûmını da'vâ vü talebinde himmet-i ḳuşvâ eyler ammâ şâbit olmaduḳı câ'iz ki vaḳt-i merhûna muḳâbıḳ ve rızâ-yı Ḥaḳḳ râhına muvâfıḳ gelmez. Anuñ'çün da'vâ zuhûra mu'lâşıḳ olmaz. Ammâ müdde'â bâtil rızâ-yı Ḥaḳḳ'dan (15^a) 'âḫıl 'ilm-i ḥikmetde câhil cehlinden gâfil isti'câl-i âcâl ve mu'âraza-yı ḥikmet-i ḥükm-i müte'âl ve itâle-i maḳâl idüp izṫrâb ve ḥaşmına nice 'itâb belki ḳuvvet-i ḳâhire ile hilâf-ı şer' iḳâb eyler yâ ḥod câyiz ki maḳlûmiyyetine re'y u def'ine sa'y eyleduḳı istîfâ-yı ḥaḳḳ-ı maḳlûm ve tecziye-i zâlim ma'lûmdur.

Nitekim Ḥazret-i Mûsa Kelîm-i Hudâ 'aleyhi selâmu'llâhi te'âlâ vaḳt-i münâcât ve ḥîn-i mükâlemetde "Yâ Rabbi! Baña ma'deletüñi ve ḳullarına mu'âmele ve ḥikmetüñi göster!" diyü du'â eyledi. Ol müyessiru'l-murâdât ve ḥâlîḳu'l-kâyinât du'âsını müstecâb ve aña ḥiṫâb idüp "Yâ Mûsâ fülân çeşmede muḫtefî ve 'uyûn-ı nâsdan ḥafî ol ki tâ benüm ḥikmetüm ve ḥükmde 'adâletümi göresin." didi. Resûl-i Hudâ Ḥazret-i Mûsâ 'aleyhi's-selâm daḫı rızâ-yı Eḫad ve müterâḳḳib-i va'd olup vaḳt-i ma'hüdda ve mekân-ı mev'üdda bir miḳdâr ḳarâr eyledi. Nâzır u âgâh ba'de'z-zemân nâgâh bir şaḫş-ı teşne-dil mürîd-i tevezzu' u 'acil

geldi. Çün vuzû'ı temâm ve 'ibâdet-i Rabbü'l-enâm eyledi sonra ol ehl-i nisyân sebep-i kuvvet-i cân ve 'illet-i tül-i âmâl (15^b) ol maķâmda bir miķdâr mâl unudup ol bî-fermân yine yolına revâne oldu. Bi-hükmi'l-celîl ba'de'z-zemâni'l-'alîl nâgâh bir ma'sûm-ı bî-iştibâh ve yetîm-i mazlûm-ı bî-günâh gelüp mefkûd-ı nâsı ve mâl-ı mensiyyi aldı vü gitdi. Ba'de'z-zemân bir racul-i fakîdu'l-'aynân geldi. Âbdest alup namâz kı lup ol ma'lûl du'âya meşğûl iken ol fakîdu'l-mâl 'ale'l-isti'câl tefahhuş-ı mâl için ol maķâma ve mekân-ı 'umûma geldi. Karîn-i muşîb a'mâ-yı bî-tâkatden ğayri kimesneyi bulamayup bî'l-iztirâr mâlını andan istifsâr idüp kelâm-ı be's ve haber-i ye's istimâ' idicek ol bî-temyîz âmâlden nâ-ümid ve mâlden nevmîd olıcak hemân bi-lâ emân a'mâ-yı bî-fermânı katl idüp ol şâhibü'l-hirmân yine yolına revâne oldu. Verâ'-i âb ve mekân-ı iğtitâbdan bu ahvâle nâzır ve ıttîlâ'-ı hikmete muntazır olan Hâzret-i Mûsa 'aleyhi's-selâm mine'l-Hakîmi'l-'Allâm bu hâlât u kemâlât-ı mezkûrede vech-i hikmet ve keyfiyyet-i 'adâletden su'âl ve isti'lâm-ı vâki'-i hâl idicek ol Hakîm-i Settâr (16^a) ve fâ'il-i muhtâr "Yâ Mûsâ mâl-ı mensiyy-i ğaybî ağzi olan şabînüñ mâl-i mevrûş ve kıabl-i şer'dan haķķ-ı meb'ûşı idi. Lâkin 'alâ vechi'l-ğazab ve'l-cinâyet yed-i ğâşibda emânet idi. Hikmetüm ve muķtezâ-yı ma'deletümle vâkt-i merhûn ve ân-ı maķrûnda istîfâ-yı haķķ-ı mazlûm ve def'-i zulm-i mazlûm eyledük." didi. "Ve ol a'mâ-yı maķtûl ü miskîn kâtil beççeğinüñ sebâķ-ı zemân każâ-yı âsmânla karîb ü habîbini ol bed-fi'l bi-ğayri haķķ katl eylemiş idi. Yine iķtizâ-yı 'adâletüm ve mûcib-i hikmetüm ve emr-i maķzî ve kışaş-ı merzîmle zamân-ı ma'hûd ve ân-ı mev'üdda haķķ-ı ma'lûmı edâ ve mazlûma istîfâ eyledük." didi.

İmdi iy tâlib-i rızâ v'iy râğib-ı 'amel-i irtizâ! Kışşadan hişşe ve i'tibâr şer'a vü naşşa gerekdür ki zîrâ 'abd-i me'mûr her umûrda rızâ-yı Haķķ ve irâdet-i kâdir-i muţlak cemî'-i me'talibde kıanķı cânibde idüğin bilmez. Ammâ şol emr-i muĥber ve da'vâ-yı mu'teber ki ma'lûm-ı şühedâ ve mazhar-ı hükmi-ı każâ ola bilürüz ki irâdeti iķtizâsı ve zühûr-ı rızâsıyladur. Ammâ şol emr-i muĥber ve da'vâ-yı ğayri mu'teber ki şühûd-ı bî'l-iķrâr anı hükmi-ı şer'iyyeye medâr kılmaya bilürüz ki ol da'vâ (16^b) vü 'amel sırr-ı aķvâ için hükmiñ şudûrına ve mele'-i nâsda anuñ zühûrına rızâ-yı Rabbü'l-'izzet ve te'alluķ-ı irâdet yoķdur. Bu taķdırce bu maķûle maķâmda enseb-i ahvâl ve a'del-i a'mâl ve rızâ-yı Haķķ-ı müte'âl hemân kaţ'-ı kıyl u kâldür. Ve illâ hilâf-i şer' te'addî ve muĥalif-i rızâ a'mâle teşaddî ile kıahr-ı zulm u cevrdür. Bu maķûle vâlî hevâsı hükmine tâlî zâlim ve rûz-ı maĥşerde müte'ellimdür. *Ne'üzü bi'llâhi min zâlik ve min hâzihi'l-mehâlik.*⁴⁶

Ammâ şer' ile 'amel u tedbîr itmek nice idüğinden rû'esâ-yı şadr ve ba'zı vûkelâ-yı ulu'l-emr ğâfiller ve tarîķini teĥaşşuşdan 'atıllar ve hevâları iķtizâsıyla 'âmillerdür anuñ'çün mehâlike vâşillardur.

⁴⁶ "Bundan ve böyle tehlikelerden Allah'a sığınırız."

Ammâ ta'lîm-i 'ulemâ ve tedbîr-i 'uqalâ üslûb-ı 'amel-i ehl-i şer' ve icrâ-i ahkâm-i mesâ'il-i fer' nicedür tab'-ı müstekîm ve üslûb-ı hakîm üzre ba'zı teşbîh ü temşîl ve sevâ'-i sebîle delîl olmak ile ber-vech-i ma'mûr ba'zı düstür beyân idüp dimişler ki aşhâb-ı şadr ve vükelâ-i ulu'l-emr ve hademe-i vükelâ ve erbâb-i intizâm-ı re'âyâ tabîb-mizâc ve kâdir-i 'ilâc olması lâzımdır. Andan sonra tedbîr-i memleketi (17^a) mültezim ve hizmete 'âzim olmak gerekdür. Meşelâ kâdir-i 'ilâc-ı muvâfîk bir tabîb-i hâzîk hasteyi görse evvelâ sebep-i marazı şorsa gerekdür. Sebep-i maraza vâkıf ve haqîkatini kâşif olduktan sonra tedbîr-i 'ilâc-ı marîz-i muhtâc eyler. Mâdâm ki sebep-i maraz ma'lûm ve menşe'-i i'râz mefhûm olmaya müdâvâta ikdâm ve 'ilâcda ihtimâm eylemez. Eger 'ilâc eylerse ihtimâldür haşa ve tedbîr-i nâ-sezâ eyleye. Tabîb bu taqdîrce hâzîk ve hekîm-i fâ'îk olmaz. Zîrâ sebep-i maraz bâkî ve marîz 'adem-i inâyete mülâkî ola ol marîz 'ilâca kâbil ve anuñ marazı zâ'il olmaz imiş.

İmdi bi-'aynihî tabî'at-ı 'âleme maraz-ı küllî ve nice 'araz müstevlî ve sū'-i mizâcla helâke ve 'adl-i nizâm infikâke karîb olup ol marîz muhtâc-ı vâcibü'l-'ilâc olup izâle-i sū'-i mizâc ve tedbîre küllî ihtiyâc lâzım gelmişdür. Ammâ ba'zı ehl-i iz'ân hâtırına şöyle halecân eyler ki: "Maraz-ı tabî'at-ı 'âlem ve ref'-i intizâm-ı ümem irâdet-i Hakk-ı lâ yezâl ve hikmet-i Şâni-i zî'l-celâl iktizâsıyladur. Be-her hâl (17^b) bu 'âlem-i mişâl 'akîbet hebâ ve maqarr-ı fenâ ve mağall-i mehâlik ve mazhar-i hitâb-ı küllü şey'in hâlikün⁴⁷ olsa gerekdür anuñ 'alâmâtı ve tertîb-i muqaddemâtıdır. Bu inkılâb-ı umûr şey'en fe-şey'in zuhûr ediyor; bunda 'abdûñ medhâli ve tedbîr-i ekmele yokdur." diyü bu maqûle huşûr-ı aşhâb-ı şudûra 'adl me'mûrun bihe fütür virmesün. Zîrâ egerçi bu inkılâb ve âşâr-ı kavî-i faşl-ı hitâb hükmi-i Hâkîm-i lâ yezâl ve kaşa vü kader-i Zî'l-celâl iledür. Lâkin bu fikr u bu huşûr ve bunuñ mücebiyle 'azm-i umûr 'abde lâzım degöldür. Belki bi-fermân-ı Melikü'l-hâkku'l-mübîn insân zalûm-ı emîndür. Kavî-i rabbu'l-'izzet innâ 'araznâ'l-emânet⁴⁸ emânet-i insâna hüccetdür. Emânete hıyânet ve taqşîr-i şıyânetden ihtirâz ve sırr-ı kaderden hıfz-ı râz için emîn-i mezbûr 'adlle me'mûrdur. Beyân-ı hadd-i şer'-i menkûl ve vaz'-ı fûrû' u uşûl bu ecildendür. Hizmet mer'î ve 'ibâdet 'azamîdür. Kavî-i rabbü'l-'âlemîn va'bud rabbeke hattâ ye'tiyeke'l-yakîn⁴⁹ 'abd-i emîne mevt-i yakîne degin lüzûm-ı 'ibâdeti mübeyyindür. Mâdâm ki rûh-ı insân kâleb-i bedende mihmândur, mü'temir-i fermândur bu maqâmda kıyl u kâl hirmân-ı (18^a) me'aldür.

Muhaşşıl-ı maqâl be-her hâl maraz-ı tabî'at-ı 'âlem ve izâle-i a'râz-ı halel-i ümem 'abde lâzımdur. Şöyle ki zevâl-i maraz ve def'-i 'araz 'adîmü'l-ihtimâlde olursa yine mehmâ emken

⁴⁷ "Onun yüzü dışında her şey helak olucudur." (Kur'an-ı Kerim, Kasas: 28/88).

⁴⁸ "Biz emaneti göklere, yere ve dağlara sunmuştuk da onlar bunu yüklenmekten kaçındılar, korktular. Onu insan yükledi. O çok zalim ve çok cahildir." (Kur'an-ı Kerim, Ahzab: 33/72).

⁴⁹ "Sana ölüm gelinceye kadar Rabb'ine kulluk et." (Kur'an-ı Kerim, Hicr: 15/99).

ref-i marazı re'ý ve izâlesine sa'y vâcib ve evceb-i muvâcibdür. Ya'nî bu âsâr-ı irtifâ'-ı nizâm hikmet-i Hâkîm-i 'Allâm ile olup aḥvâl-i 'âlem-i mişâl şalâḥa ihtimâl muḥâl idüğünde ḥâkim 'âlemde olursa yine emr-i âmir-i bî-mişâle imtişâl ve ittibâ'an-li'l-ḥiṭâb nehyinden ictinâb bilâ-şek velâ-irtiyâb lâzımdur. Zîrâ nitekim mu'temed marîz-i vâşiḳ bir ṭabîb-i ḥâzıḳ bir şâḥib-i maraz-ı müzmin muḳarrer bilse anuñ memâtın yine ol 'alîle tedbîr-i ḥâş ve niyyet-i ihlâş ile 'ilâc-ı ḥavâş eyler. Ḥâsıl-ı maḳâl 'alâ eyyi ḥâl çün ki izâle-i maraza sa'y lâzım ve ṭabîb-i ḥâzıḳ 'ilâca 'âzim imiş vâlî-i ṭabîb-mizâca tedbîr-i 'ilâca münâsib ve 'amel-i vâcib evvelâ sebeb-i marazı ve 'illet-i a'râzı bulup izâle-i sebebi re'ý soñra 'ilâca sa'y eylemekdür.

Ammâ ṭabî'at-ı 'âlemde marazı ve sebeb-i marazı ve maraza müstevlî a'râzı beyâna bi'l-uşûl ve'l-fürûğ anı 'ıyâna şurû' olunmadı. Zîrâ kelâm-i sâbıḳ üslûb-ı ḥekîm-i fâ'ik ve tertîb-i 'ilâc-i ṭabîb-i ḥâzıḳ üzre (18^b) başt olunmuşdı. İmdi üslûb-ı ḥekîm ü ṭabîb tertîb-i 'ilâc-ı marîz-i 'arîbde budur ki evvelâ ḥâl-i marîz ve sebeb-i marazı ve bi't-tamâm a'râzı istifsâr eylemek gerekdür ki ol münkesirü'l-bâl 'arz-ı ḥâl idebile. Mâdâm ki ṭabîb marîza teveccüh-i tām ve fetḥ-i kelâm ve ḥâlini isti'lâm ve istifsârda ihtimâm eylemeye marîz tekellüme ikdâm ve ḥâl-i pür-melâlini i'lâma ḳâdir olamaz. Zîrâ maraz ḳuvvetde ve ḥâl-i marîz şiddetde olıcaḳ ol nâ-ümîd şihḥatden nevmîd olup kimseye teveccühden ḳalır. Ammâ ol bî-fermân ṭabîbden meyl iz'ân idicek ṭabîbün teveccühi mürîş-i ḥayât ve mensiyy-i memâtdur. Bu taḳdîrce marîza ümid-i şihḥat ve ṭabî'atına bir miḳdâr ḳuvvet ve tekellüme ḳudret gelüp mâ-fi'z-zamîr naḳîr u ḳıtmîr cemî'-i aḥvâlini taḳrîr ve ṭabîb-i ḥâzıḳ aña göre tedbîr eyler. Şöyle ki marîza baḥtı yâr ve istifsâr-ı marazı ṭabîb-i ḥâzıḳ ihtiyâr idüp aḥvâl-i marîzi beyâna iftiḳâr olursa ḥâlde müsâ'ade anı daḫı tesvîde mu'âhede ola.

Egerçi bâb-ı 'adlde niçe uşûl ve tedbîr-i nizâmda fuşûl ile 'ulemâ ve fuzalâ resâ'il-i vâfire ve kütüb-i keşîre yazmışlardır ammâ bu ez'af-i 'ibâdu'r-raḥmân bu varaḳayı tesvîd (19^a) iden güneḥkâr keşîrû'l-iftikâri ile'l-ḡufrân 'abd-i bî-fermân 'ulemâ-i ehl-i taḥḳîḳ ve meşâyih-i ehl-i tevfiḳuñ âsâr-ı şohbet ve semerât-ı ülfetlerinden ber-mücib-i iz'ân zihni-ı ḳâşıra ḥalecân u ḥuṭur ve lisâna şudür idenden terk-i iḳşâr ihtiyâr idüp bu miḳdâr kelâma iḳtişâr eyledüm. Zîrâ söz 'âḳil-i mütedebbir ve taḥvîf ü tenzîrden müte'eşşiredür. *Ḳavlü'l-münezzehi 'ani'l-ekvân*⁵⁰ *innemâ tünzîru menittebe'azzikra ve ḥaşiye'r-raḥmân*⁵¹ bu ma'nâyı beyândur. 'Âḳile ḥod işâret hemân kelâm-ı kifâyetdür. Ammâ şol kimesne ki ḡâfil ve ehl-i 'inâd ve fâḳıd-ı i'tikâd ve kendüye mu'temid ve zu'm-i fâsidine mu'tekiddür tafşîl-i merâm 'ale'l-ihtimâm taṭvîl-i kelâm ile neçe kütüb-i mücellede ve aḳvâl-i mü'eyyede aña nâfi' ve

⁵⁰ "Kâinattan münezzeh olanın sözü."

⁵¹ "Sen ancak Kur'an'a uyanı ve görmediği hâlde Rahman'dan korkan kimseyi uyarırsın." (Kur'an-ı Kerim, Yasin: 36/11).

inkârını dâfi' olmaz. Zîrâ şâhib-i kelâm-ı kün *fe-yekûn*⁵² *te'âlâ şânühü 'ammâ yekûlûn*⁵³ *sevâ'ün 'aleyhim e'enzertehüm em lem tünzirhüm lâ-yü'minûn*⁵⁴ hazretinüñ kavlı-i şerîfinden bir miqdâr ol dañı hişşedâr ve ba'zı hükme medâr olmuşdur.

Hemân ol *kâziyyü'l-hâcât mucîbü't-tazarru' ve'd-de'avât*⁵⁵ hazretinden leyl ü nehâr temennâ ve 'an-şamîmü'l-çalb du'â budur ki 'âmil olanlara şebât ve olamayanlara hâtimedec necât (19^b) müyessir idivire. *Âmîn yâ Mu'în bi-hürmeti Muhammedü'l-emîn 'aleyhi ve 'alâ âlihi't-tâhirîn ve aşhâbihi't-tayyibîn şalavâtu'llâhi ve mela'iketihî ve'n-nâsi ecma'in*.⁵⁶

SONUÇ

Kemâl Paşa-zâde'nin insanın beden, ruh ve nefisten oluşun varlığını ele aldığı *Risâle fî şahsi'l-insân* adlı dört sayfalık Arapça risalesi gerek kendi döneminde gerekse günümüzde ilim çevrelerinde dikkat çeken bir eserdir. Risalenin *Heykel-i İnsân* adını taşıyan ve III. Murad'ın tahta çıkışına sunulan süslü nesirle kaleme alınmış, genişletilmiş bir tercümesini ele aldığımız bu makalede tercümenin çeviri yazılı metni verilip önceki tercümelemlerle kıyaslandı. Kıyaslama sonucunda tercümelemlerden biriyle hem cümleler bakımından hem de ekleme bölümler bakımından benzerliklerin var olduğu tespit edildi. Cümleler bakımından benzerlik yer yer aynı ifadelerin kullanımına kadar gitmektedir. Buna karşın padişaha sunulan *Heykel-i İnsân*'ın cümleleri daha uzun, daha süslüdür. Bölüm düzeyinde ise tercümenin başına eklenen marifetullahın gerekliliği ve sonuna eklenen devlet adamlarına nasihatler bölümleri benzerlik taşır.

Heykel-i İnsân'ın dikkat çeken en başarılı yönü tercüme edilen eserin konusuyla doğrudan ilgili olmamasına karşın adalet vurgusu yapmasıdır. Mütercim, çiftçilik ve hekimlik mecazları kurarak ve bir kıssa aktararak devlet adamlarına her koşulda adaletli davranmaları gerektiğini vurgular ve böylece bu tercümesine bir bakıma siyasetname özelliği kazandırır. Devleti yönetenlerin seyr ü sülukunun adalet olduğunu, devlet kademesindekilerin

⁵² "Onun işi, bir şeyin olmasını istediğinde ol demektir. O da oluverir." (Kur'ân-ı Kerîm, Yâsin: 36/82).

⁵³ "Şanı onların söylediklerinden yücedir."

⁵⁴ "İnkâr edenlere gelince, onları uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir, inanmazlar." (Kur'ân-ı Kerîm, Bakara: 2/6).

⁵⁵ "İhtiyaçları gideren, dua ve yakarışlara karşılık veren."

⁵⁶ "Ey herkesin yardımcısı Allah, Emin lakaplı Muhammed peygamberin hürmetine duamızı kabul et. Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların desteği ona, tertemiz ehl-i beytine, hoş sahabelerine olsun."

dindarlığının adalete özen göstermekle mümkün olduğunu vurgular. Bunu yaparken de devlet kademesinin görkemine yakışacak biçimde süslü bir nesir dili kullanılır. Eser baştan sona secilidir. Zaman zaman nesir dilini şiire yaklaştıran ifadeler de göze çarpar. Sıraladığımız bu özellikleriyle *Heykel-i İnsân*; tercüme edebiyatı, dönem edebiyatı, nesir/seci gibi çalışma alanlarının yanı sıra kalam, tasavvuf, siyasetname gibi çalışma alanlarına da araştırma malzemesi sağlayacak niteliktedir.

KAYNAKÇA

- ‘ACLÛNÎ, İsmail b. Muhammed (1981), *Keşfu’l-Hafâ ve muzîlu’l-ilbâs ‘amme’s-tehere mine’l-ehâdis ‘alâ elsineti’n-nâs*, Kahire: Mektebetü’l-Kudsî.
- ALPER, Ömer Mahir (2010). *Varlık ve İnsan: Kemâlpaşazâde Bağlamında Bir Tasavvurun Yeniden İnşası*, İstanbul: Klasik Yayınları.
- ALPER, Ömer Mahir (2015). “İnsanın Varlık Yapısına Dair”, *Osmanlı Felsefesi: Seçme Metinler*, (Ed. Ömer Mahir Alper), İstanbul: Klasik Yayınları, s.s. 211-215.
- ATSIZ, Nihal (1966). “Kemâlpaşa-Oğlu’nun Eserleri”, *Şarkiyat Mecmuası*, Cilt: 1, Sayı: 6, s. s. 71-112.
- GAZÂLÎ, Ebu Muhammed (1975). *İhyâu Ulûmi’d-Dîn*, C. IV, (Çev: Ahmet Serdaroğlu), İstanbul: Bedir Yayınları.
- GAZÂLÎ, Ebu Muhammed (2004). *Yöneticilere Altın Öğütler*, (Çev. Hüseyin Okur), İstanbul: Semerkant Yayınları.
- İBN-İ MÂCE, Ebû Abdillâh (t.y.). *Sünen*, (Tah. Muhammed Fuâd Abdalbâki) (Haz. Faysal İsa el-Bâbî el-Halebî), y. y.: Dârü İhyâi’l-Kütübî’l-Arabiyye.
- KINALI-ZÂDE, Ali Çelebi (2014). *Ahlâk-ı Alâ’î: Kinalızâde’nin Ahlâk Kitabı (İnceleme - Çeviri Yazı - Tıpkıbasım)* (1. baskı), (Haz. Mustafa Koç), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- KİTAB-I MUKADDES, <https://kutsalkitap.info.tr/?q=Yu.3> (E.T.: 02.04.2023).
- KOCA, Ferhat (2016a). “Kemâlpaşazâde’nin Risâle fi’ş-Şahsi’l-İnsânî Adlı Eseri ve Osmanlıca Tercümeleri”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 29, s.s. 5-30.

KOCA, Ferhat (2016b). “Kemâlpaşazâde'nin Risâle Fî's-Şahsî'l-İnsânî Adlı Eserindeki Bazı Görüşlerinin Değerlendirilmesi”, *Journal of Islamic Law Studies*, Sayı: 27, s.s. 9-55.

KOCA, Ferhat (2020). *Kemâlpaşazade'ye Göre İnsanın Varlık Yapısı İnsânî Şahsiyet*, İstanbul: Araştırma Yayınları.

KOÇAR, Musa (2003). “İbn Kemâl'in Risâle fî Beyâni'n-Nefs ve'r-Ruh ve'l-Beden Adlı Eseri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 10, s.s.1-23.

LATİFİ (2000). *Tezkiretü's-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ*, (Haz.: Rıdvan Canım) Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

MALİK B. ENES, Ebû Abdillâh (2004). *el-Muvattâ'*, (Haz. Muhammed Mustafa el-A'zamî), Abudabi: Müessesetü Zayed bin Sultan Al Nehyan.

MANASTIRLI, el-Hâc Hâfız Dâvûd Paşa (1328). *Dîn-i İslam Hediyyesi (İbn Kemâl Merhumun İkdâm Matbaasında Basılan Arapça Risaleleri)*, İzmir: Köylü Matbaası,

ÖÇAL, Şamil (1998). *Kemâl Paşazade'nin Felsefî ve Kelami Görüşleri*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.

ÖĞE, Furkan Ramazan (2021). “16. Yüzyıl Osmanlı Şeyhülislamlarından Kemâlpaşazâde'ye Dair İlmî-Akademik Literatür ve Değerlendirmesi”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 20, s.s. 321 – 354.

ÖZTÜRK, Uğur (2022). *III. Murad Dönemi Yazılı Kültürü*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

PLATON (2014). *Devlet Adamı*, (Çev: Furkan Akdemir), İstanbul: Say Yayınları.

SARAÇ, M. A. Yektâ (1995). *Şeyhülislam Kemâl Paşazade: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Bazı Şiirleri*, İstanbul: Risale Yayınları.

SARIKAYA, Muammer (2004). *Kemâl Paşa-zâde'nin Yabancı Kelimelerin Arapçalaştırılması ve Dil Hataları Konusunda İzlediği Yöntem*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

TİRMİZİ, Muhammed b. İsa (1987). *Sünenü't-Tirmizî*, (Haz. Kemâl Yusuf el-Hût), Beyrut: Mektebetü'r-Rüşd.

ZÜLFE, Ömer (2020). “Kemâl Paşa-zâde'nin Âh-nâme'si”, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:7, s.s. 391-399.